ΠΑΝΕΠΗΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ
ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΣΩΤΗΡΙΑ ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ
ΣΥΝΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΒΑΜΒΑΚΙΔΟΥ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΡΟΝΗΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

THE CONCEPT OF PHRONESIS (PRUDENCE) IN ARISTOTLE: THEORETICAL AND PRACTICAL LIFE

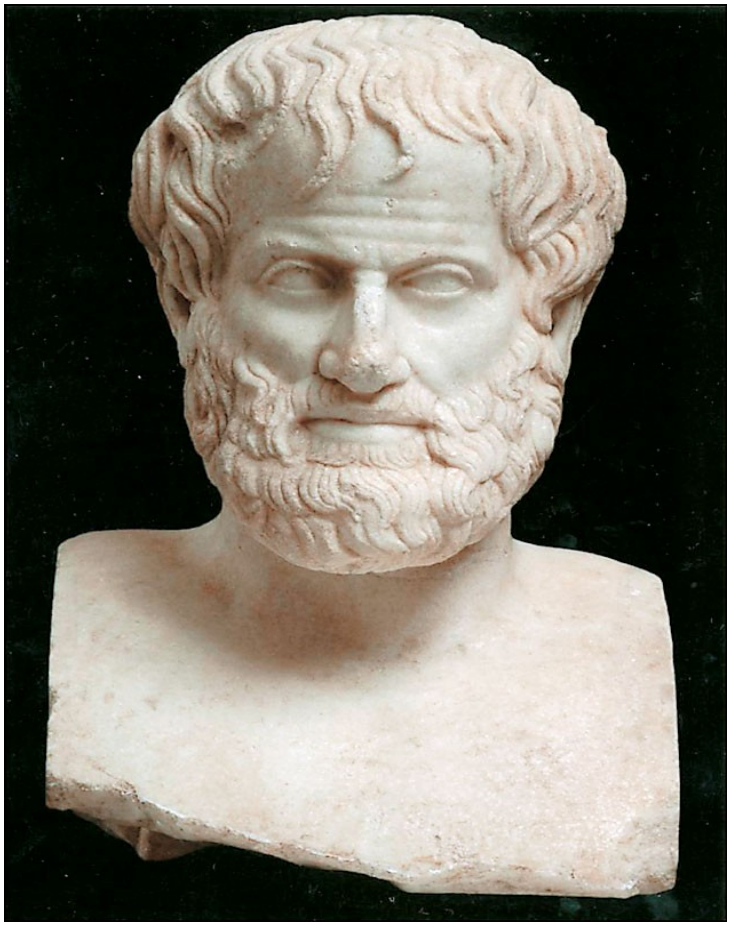

ΜΑΡΙΑ ΑΖΙΖΗ ΑΕΜ:2695
ΦΛΩΡΙΝΑ,ΙΟΥΛΙΟΣ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....2

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....6

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΡΟΝΗΣΗΣ.....6

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο: Ο ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΩΣ Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ.....8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο: Η ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΦΡΟΝΗΣΗΣ.....13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο :ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ-ΠΛΑΤΩΝΑ.....23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο: ΣΧΕΣΗ ΦΡΟΝΗΣΗΣ -ΣΟΦΙΑΣ.....25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6ο: ΠΡΑΚΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ.....29

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7ο: ΑΠΟ ΤΗΝ ΦΡΟΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ.....35

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8ο: Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΦΡΟΝΗΣΗΣ.....39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9ο: Η ΦΡΟΝΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΛΗ.....40

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10ο: ΠΟΙΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΘΕΩΡΕΙΤΑΙ ΦΡΟΝΙΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΦΡΟΝΙΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΡΟΝΗΣΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΥΨΙΣΤΗ ΑΡΕΤΗ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ.....41

ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....43

Βιβλιογραφία.....44

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο την ερμηνευτική προσπέλαση της αριστοτελικής αρετολογίας των κύριων αρετών,πιο συγκεκριμένα της φρόνησης-σοφίας αλλά και της σωφροσύνης, της ανδρείας και της δικαιοσύνης, προκειμένου να αναδειχτεί η σημασία της αφενός ως σύστημα ερμηνείας του ηθικού φαινομένου και αφετέρου ως λειτουργική διευθέτηση της ηθικής δραστηριότητας .Είναι γενικά παραδεκτό πως η συστηματική διερεύνηση της ηθικής φιλοσοφίας έχει την αφετηρία της στα αριστοτελικά συγγράμματα, κυρίως στα Ηθικά Νικομάχεια και δευτερευόντως στα Ηθικά Ευδήμεια και στα Ηθικά Μεγάλα. Σύμφωνα με τον (Düring, 2003) τα Ηθικά Μεγάλα απευθύνονται σε νεαρούς, τα Ηθικά Ευδήμεια σε προχωρημένους ακροατές της Ακαδημίας, ενώ τα Ηθικά Νικομάχεια σε ευρύτερο κύκλο ακροατών και αναγνωστών. Η παραπάνω αποδοχή που αποδίδει την αρχική θεμελίωση ηθικού συστήματος στον Αριστοτέλη δεν αναιρεί την πλούσια, προγενέστερη παράδοση ηθικού προβληματισμού που υπάρχει τόσο σε λογοτεχνικά κείμενα όσο και στα αμιγώς φιλοσοφικά έργα που προηγούνται του Σταγειρίτη. Αντικείμενο όλων των επιμέρους διανοητικών αρετών είναι η αλήθεια,που επιμερίζεται αναλόγως με το πεδίο εφαρμογής της κάθε διανοητικής αρετής: συγκεκριμένα της επιστήμης,της τέχνης, της φρόνησης, του νου και της σοφίας. Τέλος, να σημειώσουμε το κοινώς αποδεκτό, πως δηλαδή δίνεται αξιολογική προτεραιότητα στον Νου ως ύψιστη εκδήλωση της λογικής ικανότητας διαφορετικής τάξεως από τις άλλες ζωτικές αρχές, και ίσως είναι από διαφορετική ουσία (Guthrie, 1998). Ο Αριστοτέλης, προκειμένου να ορίσει την ευδαιμονία, παραθέτει τρία πρότυπα βίου,που το κάθε ένα ιεραρχεί διαφορετικά το αγαθό. Είναι η ηδονή και συνακόλουθα η ζωή που τείνει στην δοκιμή των απολαύσεων, η τιμή και η ζωή που τίθεται στην υπηρεσία της πόλης και τέλος η ζωή που είναι αφιερωμένη στη μελέτη, ο θεωρητικός βίος: «τὸ γὰρ ἀγαθὸν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν οὐκ

ἀλόγως ἐοίκασιν ἐκ τῶν βίων ὑπολαμβάνειν οἱ μὲν πολλοὶ καὶ φορτικώτατοι τὴν ἡδονήν·διὸ καὶ τὸν βίον ἀγαπῶσι τὸν ἀπολαυστικόν.τρεῖς γάρ εἰσι μάλιστα οἱ προύχοντες ὅ τε νῦν εἰρημένος καὶ ὁ πολιτικὸς καὶ τρίτος ὁ θεωρητικός»[1]. Η διάκριση αυτή παραλαμβάνεται από την πλατωνική Πολιτεία στην οποία αναφέρονται και τα τρία γένη, το φιλόσοφον, το φιλόνικον, και το φιλοκερδές (Κούτρας, 1988).

Ξεκινώντας με την φρόνηση, παρατηρούμε πως είναι η αρετή με την οποία επιλέγεται το πρακτέο, αφού πρώτα υπάρξει η θεωρητική επεξεργασία , που καταλήγει σε κρίσεις και διαπιστώσεις: «Τῆς δὲ φρονήσεώς ἐστι τὸ βουλεύσασθαι, τὸ κρῖναι τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ καὶ πάντα τὰ ἐν τῷ βίῳ αἱρετὰ καὶ φευκτά, τὸ χρῆσθαι πᾶσι καλῶς τοῖς ὑπάρχουσιν ἀγαθοῖς, τὸ ὁμιλῆσαι ὀρθῶς, τὸ συνιδεῖν τοὺς καιρούς, τὸ ἀγχίνως χρήσασθαι καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ, τὸ τὴν ἐμπειρίαν ἔχειν τῶν χρησίμων πάντων[2] .Στα Ηθικά Νικομάχεια, έργο ωριμότητας της ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, η φρόνηση ως διανοητική αρετή δεσπόζει στο χώρο της πράξεως (Κυριαζόπουλος, 1976). Ο Αριστοτέλης, όπως είδαμε, διακρίνει τις αρετές σε διανοητικές και ηθικές και κατατάσσει τη φρόνηση στις διανοητικές. Πιο συγκεκριμένα, πεδίο εφαρμογής της φρόνησης είναι αντικείμενα όπως η πολιτική, η οικονομία, η νομοθεσία, δηλαδή τα προβλήματα του ατομικού και κοινωνικού βίου. Η ίδια η ηθική αρετή, σε αντίθεση με την σωκρατική ταύτισή της με την γνώση, ορίζεται ως μια διαδικασία προσδιοριζόμενη από την φρόνηση που σημαίνει πως ο λόγος συμφωνεί ή και ταυτίζεται με την φρόνηση: «Σωκράτης μὲν οὖν λόγους τὰς ἀρετὰς ᾤετο εἶναι (ἐπιστήμας γὰρ εἶναι πάσας), ἡμεῖς δὲ μετὰ λόγου δῆλον οὖν ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι οὐχ οἷόν τε ἀγαθὸν εἶναι κυρίως ἄνευ φρονήσεως, οὐδὲ φρόνιμον ἄνευ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς» [3]. Η φρόνηση είναι η διανοητική αρετή, με την οποία κανείς γνωρίζει το πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα κινηθεί για να επιτύχει το καλύτερο αποτέλεσμα: «Περὶ δὲ φρονήσεως οὕτως ἂν λάβοιμεν,

[1] Ηθικά Νικομάχεια, 1095b 14-19
[2] Ηθικά Νικομάχεια, 1250a 30-35
[3] Ηθικά Νικομάχεια, 1144b 28-32

θεωρήσαντες τίνας λέγομεν τοὺς φρονίμους. Δοκεῖ δὴ φρονίμου εἶναι τὸ δύνασθαι καλῶς βουλεύσασθαι περὶ τὰ αὐτῷ ἀγαθὰ καὶ συμφέροντα» [4]. Η φρόνηση έχει ως αντικείμενο, τον έλεγχο όλων των ιδιαιτεροτήτων, στην εκάστοτε συγκεκριμένη κατάσταση (Κούτρας, 1996: 149). Τέλος, τα στάδια της φρόνησης, εκτός από την βούλευση, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, είναι η κρίση, με την οποία καταλήγει η βούλευση, η προαίρεση με την οποία αποφασίζεται τι θα πραχθεί, και τέλος η πράξη ως εφαρμογή της προαίρεσης (Σκαλτσάς, 1991). Ειδικότερα, η προαίρεση απόφαση έχει ανάγκη τόσο τη φρόνηση, με την οποία συλλαμβάνει τον σκοπό της πράξης, όσο και την αρετή, που είναι η βούλευση για την επιλογή των καταλλήλων μέσων προς επίτευξη του αγαθού: «ὅτι οὐκ ἔσται ἡ προαίρεσις ὀρθὴ ἄνευ φρονήσεως οὐδ΄ ἄνευ ἀρετῆς ἣ μὲν γὰρ τὸ τέλος ἣ δὲ τὰ πρὸς τὸ τέλος ποιεῖ πράττειν»[5]. Επίσης, συνδέεται με την έννοια του κατάλληλου χρόνου επιλογής μιας πράξης, δηλαδή με την επιλογή κατάλληλων νθηκών: « δεῖ δ΄ αὐτοὺς ἀεὶ τοὺς πράττοντας τὰ πρὸς τὸν καιρὸν σκοπεῖν˙ ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῆς ἰατρικῆς ἔχει καὶ τῆς κυβερνητικῆς»[6]. Το να κατέχει κανείς την αρετή του φρονίμου δεν συνεπάγεται αναγκαία την ευδαιμονία, επειδή δεν μπορεί να ελέγξει τους αστάθμητους παράγοντες και τις αναπάντεχες δυσμενείς καταστάσεις. Επιπλέον, η φρόνηση λειτουργεί ως «έξις» που καθοδηγείται από τον ορθό λόγο, προκειμένου να επιλύσει θέματα του ανθρώπινου βίου: «ὥστ΄ ἀνάγκη τὴν φρόνησιν ἕξιν εἶναι μετὰ λόγου ἀληθῆ περὶ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ πρακτικήν»[7]. Για να γίνει πιο κατανοητή η έννοια της φρόνησης, ας αναφέρουμε πως έχει επισημανθεί ότι η βασική διαφορά του εγκρατούς από τον φρόνιμο συνίσταται στο ότι ο φρόνιμος δεν επιθυμεί καν αυτό που εναντιώνεται στο λογιστικό, ενώ ο εγκρατής κατατρέχεται από κακές επιθυμίες τις οποίες και συγκρατεί (Σκαλτσάς 1993). Περαιτέρω, η διαπραγμάτευση της φρόνησης λαμβάνει χώρα στο βασικό αριστοτελικό πλαίσιο, σύμφωνα με το οποίο γίνεται φανερό πως οι

[4] Ηθικά Νικομάχεια 1140a 24-27
[5] Ηθικά Νικομάχεια, 1145a 8-10
[6] Ηθικά Νικομάχεια, 1104a 8-10
[7] Ηθικά Νικομάχεια, 1140b 20-21

ηθικές αρετές είναι έξεις, δεν είναι επιστήμες, ανήκουν δηλαδή σε διαφορετική κατηγορία μέσω της οποίας προσεγγίζεται η γνώση: «ὥστε...ὀρθῶς τὸ Σωκρατικόν˛ ὅτι οὐδὲν ἰσχυρότερον φρονήσεως. Ἀλλ΄ ὅτι ἐπιστήμην ἔφη˛ οὐκ ὀρθόν·ἀρετὴ γάρ ἐστι καὶ οὐκ ἐπιστήμη˛ ἀλλὰ γένος ἄλλο γνώσεως» [8].

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία αναλύεται ο Αριστοτέλης, σε μια ηθική πραγματεία όπως είναι τα Ηθικά Νικομάχεια. Παρατηρούμε ότι διακρίνει τη θεωρία από τη πράξη και αποδίδει στην πρώτη έναν αποφασιστικότερο ρόλο όσον αφορά στην ευδαιμονία του ανθρώπου. Αυτό δεν σημαίνει ότι η σοφία αποτελεί το σύνολο της ανθρώπινης αρετής, καθώς μερίδιο φαίνεται να διεκδικεί και η φρόνηση. Παρατηρούμε ότι ο νους , όπως και ο λόγος, αποτελούν συστατικά και των δύο αρετών, με τη διαφορά ότι στην πρώτη περίπτωση συλλαμβάνουν τις καθολικές και αμετάβλητες αρχές, ενώ στη δεύτερη τα έσχατα επιμέρους. Επιπρόσθετα, στην εργασία τονίζεται πως ο θεωρητικός βίος και γενικά κάθε είδους ανθρώπινος βίος εξαρτάται έως ένα βαθμό από κάποια εξωτερικά αγαθά, καθώς και από το απρόβλεπτο της ζωής, πράγμα που επισημαίνει την πολυπλοκότητα του ανθρώπινου αγαθού. Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι και η φρόνηση, δεν είναι επιστήμη, αφού δεν προκύπτει από τον αποδεικτικό συλλογισμό (Μπαγιόνας 1997) και έχει ως αντικείμενα τα καθ’ έκαστα και το τι πρέπει να πράξει ο φρόνιμος άνθρωπος για να επιτύχει τη μεσότητα και κατ'επέκταση το ύψιστο αγαθό, την ευδαιμονία. Δεν μπορεί δηλαδή να νοηθεί η φρόνηση ως αφηρημένη θεωρητική κατασκευή παρά μόνο από την ενσάρκωσή της στο πρόσωπο του φρονίμου (Βιρβιδάκης, 1997). Από την παραπάνω διαπραγμάτευση προκύπτει το συμπέρασμα πως η φρόνηση είναι αρετή με διττό χαρακτήρα, δηλαδή μπορεί να νοηθεί ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στη διανοητική και την ηθική αρετή.

[8] Ηθικά ευδήμεια, 1246b 32-36

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΡΟΝΗΣΗΣ

Η αρετή ορίζεται ως στάση προαιρετική, είναι δηλαδή, αποτέλεσμα επιλογής, που έχει τη θέση της μεσότητας σε σχέση προς εμάς σύμφωνα με τον λόγο και με τον συγκεκριμένο τρόπο που ορίζει ο φρόνιμος άνθρωπος. Η μεσότητα βρίσκεται μεταξύ δύο αρνητικών κατα- στάσεων, της υπερβολής και της έλλειψης. Επιχειρηρούμε να κατανοήσουμε την έννοια της αρετής, εκκινώντας από την κατανόηση των ίδιων των συστατικών στοιχείων του ορισμού. Αυτό που μένει πλέον, για να ολοκληρωθεί η προσέγγισή μας, είναι να διευκρινίσουμε τα σχετικά με τη φρόνηση και τον φρόνιμο άνθρωπο. Ο Αριστοτέλης στο Ζ βιβλίο των Ἠθικῶν Νικομαχείων αναπτύσσει την αρετή της φρονήσεως. Κατ' αυτόν η φρόνηση είναι μία από τις διανοητικές αρετές, η οποία προσδιορίζει τις λεγόμενες ηθικές αρετές. Η ίδια δεν είναι επιστήμη ούτε τέχνη. Δεν είναι επιστήμη, γιατί δεν στηρί- ζεται σε επιστημονικές αρχές· δεν γνωρίζει το διότι των πραγμάτων και δεν αποδεικνύει. Αντιθέτως, είναι «ἕξις ἀληθὴς μετὰ λόγου πρακτική περὶ τὰ ἀνθρώπῳ ἀγαθὰ καὶ κακὰ»[9]. Ουσιαστικά πρόκειται για μία μόνιμη διανοητική κατάσταση, η οποία μας δείχνει πώς να καταστήσουμε πράξη τους σκοπούς που θέτουν οι άλ-λες αρετές (αφορά την πρακτική σχετικά με το τί είναι καλό και τί κακό) [10]. Είναι μία έλλογη στάση ικανή να πραγματοποιεί τα αγαθά και συμφέροντα στον άνθρωπο και να αποφεύγει τα κακά και βλαβερά Επειδή η φύση των πρακτών είναι ακανόνιστη και ρευστή, απαιτείται η συνδρομή της φρονήσεως κατά την πράξη. Εάν, για παράδειγμα, αντιμετωπίζει κάποιος μία επικίνδυνη κατάσταση, μπορεί να εκδηλώσει πλήρη απουσία φόβου, υπερβολική επίδειξη

[9] Ηθικά Νικομάχεια, Ζ 1140a 5-6.

[10] Αυτό που προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι μεταξύ των ηθικών αρετών και της διανοητικής αρετής της φρόνησης υφίσταται αλληλε- ξάρτηση, συνάφεια. Η ηθική αρετή τελειοποιείται κάτω από την επί- δραση της διανοητικής αρετής, η οποία εκδηλώνεται ως ορθός λόγος. Βλ. Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1103b 31-34 και W. D. Ross, ό.π., σσ. 305- 312. Επίσης, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Ζ 1144a 7-9: «ἐτι τὸ ἔργον ἀποτελεῖται κατὰ τὴν φρόνησιν καὶ τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν· ἡ μὲν γὰρ ἀρετὴ τὸν σκοπὸν ποιεῖ ὀρθόν, ἡ δὲ φρόνησις τὰ πρὸς τοῦτον».

θάρρους ή να επιδείξει την γενναιότητα και το κουράγιο, που η περίσταση απαιτεί (ανδρεία). Το τί συγκεκριμένα, όμως, πρέπει να πράξει, για να φανεί ανδρείος, σε τί ενέργειες πρέπει να επιδοθεί, για να τηρήσει τη στάση τη σύμφωνη με την αρετή της ανδρείας, αυτό είναι κάτι που το υποδεικνύει η φρόνηση σύμφωνα με το λόγο[12]. Η φρόνηση κατά τον Σταγειρίτη είναι συγχρόνως κριτική και επιτακτική. Φρόνιμος είναι βουλευτικός, δηλαδή αυτός που σκέπτεται και αποφασίζει τα αγαθά και συμφέροντα γενικότερα για την ευζωία και την ευδαιμονία του (πρὸς τὸ εὖ ζῆν ὅλως)[13]. Διά της βουλεύσεως προβαίνει σε διαπιστωτικές και έπειτα σε αξιολογικές προτάσεις· έτσι δεν εξετάζει μόνο το αληθές και το ψευδές, αλλά συγχρόνως τί πρέπει να πράττει και τί να αποφεύγει. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η φρόνηση είναι αρετή καθολική που προσδιορίζει τη βουλευτική ικανότητα του ανθρώ ώπου γενικώς στο χώρο της πράξεως· είναι μία μορφή ηθικής γνώσεως που κατατείνει στην πραγμάτωση του ανθρώπινου αγαθού. Παρ' όλο που είναι καθολική γνώση κατευθύνεται στη μεμονωμένη, στη συγκεκριμένη πράξη, στο πρακτόν και το ἔσχατον [14]. Είναι το απόσταγμα της ζωής, που προέρ- χεται από την άμεση επαφή και την τριβή του ανθρώπου με τα πράγματα σε όλες τις πτυχές της ηθικής πραγματικότητας με την πάροδο του χρόνου και διά της εμπειρίας. Κατά βάθος αποτελεί για τον φρόνιμο άνθρωπο γνώση του εαυτού του και ύστερα ικανότητα ποριστική των μέσων για καλύτερη επίτευξη των σκοπών του.

[12] Ἠθικὰ Νικομάχεια, Ζ 1144b 26-32: Ο ορθός λόγος και η φρόνηση συμπίπτουν. Ο ορθός λόγος είναι η πνευματική δραστηριότητα που δίνει 97 τις κατευθυντήριες γραμμές για το ανθρώπινο πράττειν, ενώ και η φρό- νηση ανευρίσκει την πρακτική αλήθεια και την επιβάλλει στον πράττο- ντα (ἔστι γὰρ οὐ μόνον ἡ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, ἀλλ' ἡ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις ἀρετή ἐστιν· ὀρθὸς δὲ λόγος περὶ τῶν τοιούτων ἡ φρόνησίς ἐστιν. Σωκράτης μὲν οὖν λόγους τάς ἀρετὰς ᾤετο εἶναι (ἐπιστήμας γὰρ εἶναι πάσας),ἡμεῖς δὲ μετὰ λόγου. Δῆλον οὖν ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι οὐχ οἷόν τε ἀγαθὸν εἶναι κυρίως ἄνευ φρονήσεως, οὐδὲ φρόνιμον ἄνευ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς).

[13] Ἠθικά Νικομάχεια, Ζ 1140a 24-31.

[14] Ἠθικά Νικομάχεια, Ζ 1142a 24-25.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο: Ο ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΩΣ Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ

Στο τέλος του 10ου βιβλίου των Ἠθικῶν Νικομαχείων ο Αριστοτέλης φαίνεται να αναφέρεται σε έναν άλλο ορισμό του ευδαίμονα βίου. Τούτο οδήγησε αρκετούς μελετητές να θεωρήσουν ότι πρόκειται για μια αντίφαση, δεδομένου ότι ο Αριστοτέλης έχει ήδη ορίσει την αρετή ως «ψυχῆς ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν». Η συζήτηση, που ακολούθησε, έθεσε στο επίκεντρό της το ερώτημα για το ποιος από τους δύο ορισμούς είναι αληθής και, επιπρόσθετα, για το κατά πόσο υφίσταται δυνατότητα να συνυπάρξουν οι δύο ορισμοί, δίχως να προκαλούνται προβλήματα ως προς τη λογική συνοχή του βιβλίου. Ειδικότερα, στο δέκατο βιβλίο διαβάζουμε: «Εἰ δ'ἐστὶν ἡ εὐδαιμονία κατ' ἀρετὴν ενέργεια, εὔλογον κατὰ τὴν κρατίστην˙ αὐτὴ δ' ἂν εἴη τοῦ ἀρίστου. εἴτε δὴ νοῦς τοῦτο εἴτε ἄλλο τι, ὁ δὴ κατὰ φύσιν δοκεῖ ἄρχειν καὶ ἡγεῖσθαικαὶ ἔννοιαν ἔχειν περὶ καλῶν καὶ θείων, εἴτε θεῖον ὂν καὶ αὐτό εἴτε τῶν ἐν ἡμῖν τὸ θειότατον, ἡ τούτου ἐνέργεια κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν εἴη ἂν ἡ τελεία εὐδαιμονία. ὅτι δ' ἐστὶ θεωρητικὴ εἴρηται» [15]. Σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό η ευδαιμονία είναι η άσκηση των νοητικών αρετών, η θεωρητική ενασχόληση. Η ευδαιμονία εδώ συνίσταται στις σύμφωνες με την αρετή ενέργειες του νου. Ωστόσο, στον αρχικό ορισμό δεν αναγνωρίζεται κάποιος ειδικός ρόλος στη θεωρία. Το νέο περιεχόμενο της έννοιας της ευδαιμονίας παραπέμπει σε έναν διαφορετικό, αυστηρά προσδιορισμένο τρόπο ζωής. Η ευδαιμονία, λοιπόν, που προκύπτει από τη θεωρία και σχετίζεται στενά με την άσκηση των νοητικών μας δραστηριοτήτων, απαριθμεί τα ακόλουθα πλεονεκτήματα:

1. Η αμιγώς διανοητική ευδαιμονία είναι η καλύτερη (κρατίστη) [16].
2. Μπορεί να ασκείται εξακολουθητικά (συνεχεστάτη) [17] . Ο άνθρωπος έχει την ικανότητα να στοχάζεται, να διαλογίζεται

[15] Ἠθικά Νικομάχεια, Κ 1177a 12-18.
[16] Ἠθικά Νικομάχεια, Κ 1177a 19-21.
[17] Ἠθικά Νικομάχεια, Κ 1177a 21.

συνεχώς. Μπορεί δηλαδή κανείς να περάσει τη ζωή του σκεπτόμενος. Ωστόσο, δεν μπορεί και να ενεργεί εξακολουθητικά.

3. Η θεωρητική σκέψη, ο στοχασμός είναι ηδονικός, είναι αναμεμειγμένος με την ηδονή[18]
4. Είναι σημαντικότερη, πιο ηδονική για αυτούς που ήδη έχουν προσεγγίσει και κατακτήσει ένα κομμάτι του θεωρητικού βίου, που η σκέψη τους έχει δώσει κάποια αποτελέσματα εν συγκρίσει προς αυτούς, που τώρα μόλις ξεκινούν, επιδιώκοντας τον εν λόγω βίο (τοῖς εἰδόσι τῶν ζητούντων ἡδίω τὴν διαγωγὴν εἶναι) [19]. Στην αρχή ο θεωρητικός βίος (vita contemplativa) είναι δύσκολος, επαχθής. Έπειτα όμως τα πράγματα γίνονται ευκολότερα και η ευδαιμονία, που προκύπτει, σημαντικότερη.
5. Η ευδαιμονία, που προέρχεται από τις διανοητικές αρετές, είναι αυτάρκης[20] . Για τον Αριστοτέλη ο σοφός άνθρωπος δεν χρειάζεται κατ' ανάγκην τους συνανθρώπους του, προκειμένου να ασκήσει το θεωρητικό βίο. Ο κόσμος του σοφού είναι ένας κό- σμος, που χαρακτηρίζεται από αυτάρκεια με την έννοια ότι μπορεί να επιτύχει τους στόχους του, να «θεωρεί» τα πράγματα (δηλαδή να επιχειρεί να κατανοήσει τις αμετάβλητες αλήθειες) δίχως τη μεσολάβηση κανενός άλλου υποκειμένου. Πρόκειται για μία σχέση μεταξύ του υποκειμένου (του σοφού) και των πραγμάτων, όπου το θεωρῆσαι ενέχει την αυτάρκεια.
6. Η θεωρητική ευδαιμονία δεν αποβλέπει σε απώτερο σκοπό, αλλά ασκείται χάριν αυτής[21]. Προϋποθέτει τη σχόλη, τον ελεύθερο χρόνο. Ο θεωρητικός βίος απαιτεί την απουσία κάθε άλλης φροντίδας και οποιουδήποτε άλλου ενδιαφέροντος. Στο πλαίσιο αυτό ο πόλεμος και η πολιτική δεν σχετίζονται με τον ελεύθερο χρόνο, αλλά συνιστούν πράξεις που γίνονται για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων (επειδή κανείς δεν πολεμά για χάρη του πολέμου: οὐδεὶς γὰρ αἱρεῖται τὸ πολεμεῖν τοῦ πολεμεῖν

[18] Ἠθικά Νικομάχεια, Κ 1177a 22-26.
[19] Ἠθικά Νικομάχεια, Κ 1177a 26-27.
[20] Ἠθικά Νικομάχεια, Κ 1177a 27 – 1177b 1.
[21] Ἠθικά Νικομάχεια, Κ 1177b 1-4.

ἕνεκα, οὐδὲ παρασκευάζει πόλεμον· δόξαι γὰρ ἂν παντελῶς μιαιφόνος τις εἶναι, εἰ τοὺς φίλους πολεμίους ποιοῖτο, ἵνα μάχαι καὶ φόνοι γίνοιντο). Συνεπώς, ο βίος του σοφού, του θεωρητικού, του φιλοσόφου είναι διαφορετικός από το βίο του στρατιωτικού και του πολιτικού κατά το ότι η ενέργεια του νου δεν αποσκοπεί σε κάποιον σκοπό (όπως συμβαίνει με τον πόλεμο και την πολιτική), αλλά ασκείται χάριν εαυτής. [22]

8. Ο θεωρητικός βίος κρύβει μέσα του κάποιο θεϊκό στοιχείο. Ο νους είναι το θεϊκό στοιχείο στον άνθρωπο και ο βίος του νου είναι ο θεϊκός βίος των ανθρώπων. Όντας θνητοί χρειάζεται να πράττουμε σύμφωνα με τον νου, που είναι το ιερότερο κομμάτι της ανθρώπινης ψυχής και εκείνο που μας κάνει να αποβλέπουμε στην αθανασία (οὐ χρῇ δὲ κατὰ τοὺς παραινοῦντας ἀνθρώπινα φρονεῖν ἄνθρωπον ὄντα οὐδὲ θνητὰ τὸν θνητόν, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν καὶ πάντα ποιεῖν πρὸς τὸ ζῆν κατὰ τὸ κράτιστον τῶν ἐν αὐὐτῷ) . [23]

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο Αριστοτέλης επιχειρεί να περιγράψει το βίο του φιλοσόφου, του θεωρητικού. Παραθέτει ορισμένα χαρακτηριστικά, που συνοδεύουν την διανοητική ευδαιμονία, πολλά εκ των οποίων αποτελούσαν γνωρίσματα της αρχικής του προσέγγισης του ευδαίμονα βίου .Ωστόσο, το θέμα είναι σοβαρό. Ο Αριστοτέλης φαίνεται να θέτει ως πρότυπο το βίο του φιλοσόφου, δηλαδή το δικό του βίο. Σε αυτήν όμως την περίπτωση είναι προφανές ότι υπάρχει μια σοβαρή απόκλιση από τον αρχικό ορισμό του. Άραγε το μοντέλο της ευδαιμονίας εξαντλείται στο στοχασμό πάνω στις αιώνιες αλήθειες; Και μπορεί στ' αλήθεια αυτό το μοντέλο να αποτελέσει πειστική λύση για τον άνθρωπο; Ας μην ξεχνούμε πως το πρωταρχικό μέλημα του Αριστοτέλη είναι να μας προμηθεύσει ένα ηθικό σύστημα, μια στάση ζωής, προορισμένη για τον καθένα από εμάς. Μία ζωή τέλειας απραξίας, κατά κανόνα μοναχικής, επικεντρωμένης και αφιερωμένης στο στοχασμό και τις

[22] Ἠθικά Νικομάχεια, Κ 1177b 4-26.

[23] Ἠθικά Νικομάχεια, Κ 1177b 26 – 1178a 3. Με την ψυχή συμβαίνει ό,τι ακριβώς συμβαίνει και με το σύμπαν. Όπως ο Θεός του κόσμου κινεί το σύμπαν, έτσι ακριβώς και το θεϊκό στοιχείο εντός μας θέτει σε κίνηση τα πάντα μέσα μας με ορισμένο τρόπο.

θεωρητικές ενασχολήσεις, αναμφισβήτητα δεν θα ικανοποιούσε το μέσο άνθρωπο. Επιπλέον, οι άνθρωποι, κυρίως μαθηματικοί, οι οποίοι ακολουθούν το αριστοτελικό μοντέλο συνιστούν δακτυλοδεικτούμενες εξαιρέσεις. Είναι γεγονός πως ακόμη και για τους ανθρώπους, που καταγίνονται με τη φιλοσοφία, το ιδανικό πρότυπο ζωής δεν είναι αυτό που περιλαμβάνει αποκλειστικά την ενασχόληση με τη σκέψη. Από τη δύσκολη αυτή κατάσταση μπορούμε να εξέλθουμε εφόσον καταφέρουμε να συμβιβάσουμε, να συνδυάσουμε τους δύο προτεινόμενους ορισμούς περί ευδαιμονίας. Στο 1178b 5-7 των Ἠθικῶν Νικομαχείων ο Αριστοτέλης διατυπώνει την ακόλουθη θέση: ἡ δ’ ἄνθρωπος ἐστι καὶ πλείοσι συζῇ, αἱρεῖται τὰ κατὰ τὴν ἀρετὴν πράττειν˙ δεήσεται οὖν τῶν τοιούτων πρὸς τὸ ἀνθρωπεύεσθαι. [Στο βαθμό που (ο σοφός) είναι άνθρωπος και ζει με άλλους επιλέγει να ενεργεί σύμφωνα με την αρετή˙ όλα αυτά θα τα χρειασθεί, για να ζει σαν άνθρωπος]. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο θεωρητικός βίος μάς δίνει την τέλεια, την πληρέστερη ευδαιμονία. Μολαταύτα, και ο θεωρητικός σαν άνθρωπος, που είναι, ζει μεταξύ ανθρώπων. Συνεπώς, θα πρέπει να ζήσει τη ζωή του πρὸς τὸ ἀνθρωπεύεσθαι, δηλαδή σύμφωνα με την ανθρώπινη φύση, ασκώντας και όλες τις υπόλοιπες, μη διανοητικές αρετές. Ο σοφός κατά περίσταση θα πρέπει να πάψει να μελετά το πράγμα καθεαυτό και να συμμετέχει στο πολιτικό γίγνεσθαι ή στην πολεμική σύρραξη (και γενικότερα σε οποιαδήποτε ενάρετη ενέργεια χαρακτηρίζει τους ανθρώπους). Συνοψίζοντας, ο Σταγειρίτης φαίνεται να μας δίνει ένα ιδανικό πρότυπο, εκείνο του θεωρητικού βίου. Οι διανοητικές αρετές, που το διέπουν, συνοδεύονται αναγκαστικά και με τις υπόλοιπες αρετές για τις οποίες έχει ήδη κάνει λόγο, διότι ο θεωρητικός είναι απαραίτητο να ζει με τους άλλους ανθρώπους. Από κει και πέρα θα μπορούσαμε να δεκτούμε ότι υπάρχουν αναβαθμοί, βαθμοί επίτευξης της ευδαιμονίας. Στην κορυφή εντοπίζεται ο θεωρητικός βίος μαζί με τις υπόλοιπες αρετές των κοινών θνητών (δηλαδή εκείνες που χαρακτηρίζουν την καθημερινή μας συνδιαλλαγή και αλληλεπίδραση με τους ανθρώπους) και, έπειτα, υπάρχουν διάφοροι βαθμοί

προσέγγισης αυτού του ιδανικού βίου. Με το δεύτερο ορισμό ο Αριστοτέλης προσφέρει το maximum της ευδαιμονίας, τον τελικό στόχο, που είναι ο ανώτερος και ευτυχέστερος βίος. Εάν ερμηνεύσουμε κατά αυτόν τον τρόπο το κείμενο α) αποφεύγουμε το ενδεχόμενο να μας δίνει ο Αριστοτέλης δύο αλληλοσυγκρουόμενες, ασύμβατες απόψεις περί ευδαιμονίας στα Ἠθικὰ Νικομάχεια και β) αποφεύγουμε να θεωρήσουμε το βίο του φιλοσόφου ως το βίο, που θα πρέπει να ακολουθήσει ο κάθε άνθρωπος. Ενδεχομένως κι αυτό είναι ζήτημα ευμενούς ερμηνείας ο πιο ιδανικός βίος να είναι αυτός που χαρακτηρίζεται από εναλλαγές μεταξύ θεωρητικής αναζήτησης και δράσης στο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι. Άλλωστε, στα Πολιτικά υποστηρίζεται η άποψη ότι ο άνθρωπος μπορεί για ένα χρονικό διάστημα να βρίσκεται σε σχόλη, σε στοχασμό και, έπειτα, να αλλάζει θέση και να αναλαμβάνει ενεργό πολιτικό ρόλο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο: Η ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΦΡΟΝΗΣΗΣ

Αν η αγωγή δεν είναι αντικείμενο δεδομένο, όπως το αντικείμενο των φυσικών επιστημών, ούτε αντικειμενική πνευματική πραγματικότητα καθορισμένη σε κείμενα, αλλά μία μεταβλητή υπαρξιακή μορφή, σύμφωνα και με τη Δεσμευτική Ερμηνευτική του Flitner[24], τότε στον ευρύτατο ορίζοντα των αγωγικών αλληλεπιδράσεων ανθρώπου – περιβάλλοντος, η σύγχρονη παιδαγωγική επιστήμη καλείται να παρέμβει με δύο τρόπους. Πρώτα να αρθρώσει σωστικό λόγο για τη χειραγώγηση της σκληρής τεχνοκρατικής ηθικής. Έπειτα να οδηγήσει στη χαμένη ενότητά του τον κατακερματισμένο άνθρωπο.

Η ανάγκη αυτή προσδιορίζεται από τα γενικότερα πολιτιστικά προβλήματα, οικολογικό πρόβλημα, αλλοτρίωση, βαρβαρότητα σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, που προσβάλλουν και το πεδίο

[24] Η παιδαγωγική ίσχυε κάποτε, ακόμη και ως διδασκαλία της τελειοποίησης των ανθρώπων από κάθε άποψη και της βελτίωσης των ανθρώπινων πραγμάτων, δηλ. κάθε ανθρώπινης συγκρότησης, υπό την έννοια της *«παμπαιδείας»* του Comenius (1592-1670). Wolfgang Brezinka, «Η άνοδος και η κρίση της επιστημονικής παιδαγωγικής», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, (Μάρτ.-Απρ. 2000), 111, σ.29.

των παιδαγωγικών εφαρμογών [25]. Δύο είναι τα κύρια χαρακτηριστικά που διαμορφώνονται μέσα στις συνθήκες αυτές.

1. Η μονοσήμαντη προσαρμογή στα δεδομένα και στις επαγγελίες της υψηλής τεχνολογίας.

2. Η λήθη ή η έλλειψη ενός αξιολογικού παιδαγωγικού συστήματος, όπου εκπροσωπούνται και κατανέμονται ανθρωπιστικά οι παιδαγωγικές αρχές που ρυθμίζουν το παιδαγωγικό γεγονός στο σύνολό του.

Από τα χαρακτηριστικά αυτά προκύπτει αναπόφευκτα η ανάγκη μιας ηχηρής επαναδιατύπωσης της παιδαγωγικής αξιολογίας, όπου κέντρο και κυρίαρχη αναφορά θα είναι ο άνθρωπος [26]. Η εδραίωση των ανθρωπιστικών ιδεωδών στις ενατενίσεις και στη στοχοθεσία της παιδαγωγικής μπορεί να παρέμβει διττά στα σύγχρονα δρώμενα.

Να προτείνει την οδό του εξανθρωπισμού της τεχνοκρατικής συμπεριφοράς.
Να προσφέρει το αντίδοτο στη νοσηρή πολυποίκιλη έκφραση του ευδαιμονισμού με την αφύπνιση των πνευματικών αισθητηρίων του σύγχρονου κόσμου. Η στροφή στις παιδαγωγικές αξίες της ανθρωπιστικής ηθικής αποτελεί κινητοποίηση όλων των δομικών όρων της ανθρώπινης ύπαρξης και του κόσμου. Με την κινητοποίηση αυτή απελευθερώνονται από τα αδιέξοδά τους όλοι οι παράγοντες που εμπλέκονται στην παιδαγωγική διαδικασία και στην πολυπρόσωπη αλλοτρίωση. Ο Αριστοτέλης διατυπώνει τη χρεία αυτής της αξιολογικής τομής με μια γλαφυρή δεοντολογική πρόταση. «Οὗτοι μάλιστα δεήσονται φιλοσοφίας καί σωφροσύνης καί δικαιοσύνης, ὅσῳ μᾶλλον σχολάζουσιν ἐν ἀφθονίᾳ τῶν

[25] Bernard Charlot, *Το σχολείο αλλάζει*, κεφ. Η εκπαιδευτική κρίση, μτφ. Ε. Μποναφάτου – Ν. Παπαγεωργίου, Προτάσεις, Αθήνα, (1992).
[26] Dawis. Για τη σημασία των αξιών στη δόμηση της ανθρώπινης προσωπικότητας, στον προσανατολισμό και στην περιβαλλοντική συμπεριφορά έγιναν ήδη πολλές μελέτες. Βλ. Rokeach M., *The nature of human values*, Free Press, New York, (1973). Lofquist L., *A Psychological theory of work adjustment*, Minneapolis, University of Minnesota Press, (1984). Κρίβας Σπ., *Αρέθεας*, τομ. Ι Πάτρα (1998), Παν. Πατρών, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Π.Τ.Δ. Εκπαίδευσης, σσ. 141-142.

ἀγαθῶν»[27].

Η δεοντολογία αυτή έμμεσα επαναπροσδιορίζεται μέσα στις διατυπώσεις των σύγχρονων στοχαστών σχετικά με τον ανθρώπινο λόγο και την πορεία του στα δρώμενα της μεταβιομηχανικής εποχής. Οι διατυπώσεις αυτές εμφανίζουν τον ανθρώπινο λόγο να αποτυγχάνει στα πλαίσια του προγράμματος και των στόχων του διαφωτισμού[28]. Εμφανίζουν ακόμη τον άνθρωπο να μην εξέρχεται από την ανωριμότητά του από τους νεότερους χρόνους, γεγονός για το οποίο είναι ο ίδιος ο άνθρωπος υπεύθυνος όπως διέβλεψε ο Καντ[29], αλλά να βυθίζεται σε μια νέου τύπου βαρβαρότητα, όπως ισχυρίζονται ο Horkheimer και ο Adorno[30].

Υπό τις προϋποθέσεις αυτές η κριτική που ασκήθηκε ήδη στην κλασική παράδοση της παιδαγωγικής ισχύει ως διαμεσολαβητική πρόταση μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος[31]. Γονιμοποίηση της διαμεσολάβησης αυτής σημαίνει προοπτική και εμπέδωση των ανθρωπιστικών αξιών στο τραχύ έδαφος του σύγχρονου κόσμου. Σημαίνει επίσης απόπειρα ανασύστασης της ανθρωπιστικής ηθικής, η οποία κακοποιήθηκε και εξορίστηκε από το ολοκληρωτικό καθεστώς της τεχνοκρατικής νοοτροπίας. Η κλασική παράδοση της παιδαγωγικής αποτελεί τη μήτρα μιας δυναμικής και γόνιμης ένταξης του παραδοσιακού στο μοντέρνο και στο μεταμοντέρνο εκπαιδευτικό σχηματισμό της εποχής μας.

Ένα παράδειγμα αυτής της δυναμικής προσφοράς της κλασικής παιδαγωγικής στα σύγχρονα δεδομένα, είναι το παράδειγμα του ορισμού της έννοιας της αρετής. Η γενικότερη σύγχρονη σχετικοκρατία επηρέασε αναπόφευκτα τους ορισμούς των εννοιών. Η αρετή εξ ορισμού σήμερα είναι ασαφής, όπως ασαφής και

---

27 ’Αριστοτέλους, *Πολιτικά* Η, 1334α, 30-35.

28 Ζαν – Φρανσουά Λυοτάρ, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφ. Κ. Παπαγιώργη, Γνώση, Αθήνα, (1993), σ.9.

29 Kant I., «Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός» (1784), μτφ. Παπανούτσου, στον τομο Kant I., *Δοκίμια*, Αθήνα, (1971).

30 Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente (1974), = Horkheimer, Ce*sautnelte Schriften*, τ.5, σ.16.

31 Για την κριτική που έχει ασκηθεί στην παραδοσιακή παιδαγωγική, βλ. Kerschensteiner C. *Begriff der Arbeitschule*, Lepzig-Berlin, (1913).
Του ίδιου, *Die Seele des Erziehers und das Problem der Lehrerbildung*, München, (1942).
Dewey, *School and Society*, Chicago, (1899).
Του ίδιου, *Democracy and Education*, New York, (1916).

απροσδιόριστη είναι η οργανική συσχέτισή της με τη φιλοσοφία και τους προσανατολισμούς της σύγχρονης παιδαγωγικής πρακτικής. Στο σημείο αυτό είναι διορθωτική και ενισχυτική η συμβολή της παραδοσιακής παιδαγωγικής αντίληψης. Δυναμική θεωρώ την αριστοτελική αφετηρία για την καλλιέργεια των αρετών. Αντιπαρέρχεται το στατικό επίπεδο των συμβατικοτήτων και των χρονικών προσδιορισμών. Χαρακτηρίζεται από τη διαχρονική εκτίμηση των χαρακτηριστικών της ανθρώπινης φύσεως και από την αδιάσειστη εμπιστοσύνη στη δύναμη της διδαχής, του έθους και της πλαστικότητας των φυσικών υποδομών της ύπαρξης. Γι' αυτό εκφράζει απόλυτα την άποψη ότι η αρετή οδηγεί στον ευδαίμονα βίο.

Για τον Αριστοτέλη εφαλτήριο του ευδαίμονος βίου είναι η φρόνηση. Κύρια χαρακτηριστικά της ιδιότητας αυτής είναι ο πανανθρώπινος χαρακτήρας της, η εντελεχειακή προοπτική της, η άμεση σχέση της με την αρετή και η καθολική αναφορά της στο φαινόμενο της ζωής. Τα χαρακτηριστικά αυτά υπαινίσσονται την ανάγκη της παιδαγωγικής παρέμβασης για να εκφραστεί η φρόνηση από τη δυνάμει της προοπτική σε ενεργητική παρουσία. Στην περίπτωση αυτή θα χρησιμοποιήσομε δύο χαρακτηριστικές αριστοτελικές εκφράσεις, οι οποίες αποδεσμεύουν την παιδαγωγική να επιχειρήσει τη δική της αποκλειστική κυβερνητική στην ανθρώπινη ύπαρξη. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στον άνθρωπο, *«φύσει καί κατά φύσιν γέγονεν ό ἄνθρωπος»*, εφαρμόζεται όμως ο λόγος αυτός και στο ιδιαίτερο αυτό χαρακτηρολογικό στοιχείο, τη φρόνηση. Η φρόνηση ως φύσει ιδιότητα του ζωικού είδους, φρόνιμο είναι και το θηρίο, όταν προφυλάσσεται από τους εχθρούς του, παρέχει τη δυνατότητα και την πιθανότητα της χειραγώγησής της από την επιστήμη. Η παρεχόμενη δηλαδή φυσική υποδομή εξυπηρετεί την ανάπτυξη των παιδαγωγικών χειρισμών. Πολύ περισσότερο εμπλουτίζεται η ανάπτυξη αυτή από το δεύτερο χαρακτηριστικό της φρόνησης, «κατά φύσιν» που προσιδιάζει μόνο στον άνθρωπο. Στην κατά φύσιν διαμόρφωση και εξέλιξη αυτής της φυσικής προδιαγραφής η παιδαγωγική έχει έναν από τους διαμορφωτικούς

λόγους και μάλιστα τον ισχυρότερο. Η οικογενειακή αγωγή, η κοινωνική παιδεία, η συστηματική εκπαίδευση, όλες οι συστηματικές ή μη συστηματικές μορφές αγωγικής επίδρασης ενισχύουν τη φρόνηση και την οδηγούν στην εντελεχειακή ανάπτυξή της. Συμβαίνει με τη φρόνηση, ό,τι συμβαίνει με τον άνθρωπο, που ενώ αυτός υπάρχει, εντούτοις οφείλει να γίνει άνθρωπος για να διαπιστώσει θαυμαστικά ο ποιητής Μένανδρος, «ὡς χαρίεν ὁ ἄνθρωπος ὅταν ἄνθρωπος ᾖν».

Στο 9ο κεφάλαιο των *Ηθικών Νικομαχείων* ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι «ὁ περί αὐτόν εἰδώς καί διατρίβων φρόνιμος εἶναι». Δηλαδή όποιος γνωρίζει καλά ό,τι τον αφορά και αφιερώνει τον καιρό του για την επίτευξή του είναι φρόνιμο . Εδώ η φρόνηση ταυτίζεται με την πλήρη ανθρωπογνωσία και μάλιστα όχι ως ετερογνωσία αλλά ως αυτογνωσία. Η ύπαρξη, η ανθρώπινη ουσία, το είναι, το υποκείμενο ή ο εαυτός, στοιχεία που διαχειρίζεται η παιδαγωγική είναι η κύρια γνώση του φρόνιμου κατά τον Αριστοτέλη, επειδή αυτό που αφορά τον άνθρωπο κατ' αρχήν είναι ο ίδιος ο εαυτός του. Βεβαίως η αυτογνωσία στην περίπτωση του φρόνιμου είναι η κατά τάξη αρχή. Ακολουθεί η γνώση των δομικών δυνάμεων της ζωής, του σκοπού της ζωής και η γνώση για τα μέσα επίτευξής του. Η γνωστική αυτή συμπεριφορά συμπληρώνεται από την αφοσίωση σε μια συνεπή πρακτική, που δεν απέχει πολύ από τη σχέση της παιδαγωγικής θεωρίας και της πρακτικής εφαρμογής της. Έτσι, η φρόνηση που έχει την ετυμολογική ρίζα της στη λέξη *«φρήν»*[32]με τη σημασία καρδιά, νους, έδρα των διανοητικών δυνάμεων της ψυχής, της αντίληψης και της σκέψης, αποκτά στην αριστοτελική φιλοσοφία ευρύτερη σημασιολογική διάσταση. *«Φρονεῖν»* στον *Προτρεπτικό* και αργότερα στα *Ηθικά Ευδήμεια* σημαίνει *«γιγνώσκειν»* και *«θεωρεῖν»*. Η φρόνηση είναι το θείον στοιχείο μέσα στην ψυχή του ανθρώπου. Είναι *«τό γιγνῶσκον»* μέρος της ψυχής, επιστήμη και μάλιστα *«ἀκριβεστάτη»*[33].

---

[32] Lidell H. – Scott R., *Μέγα Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας*, τομ. IV, Σιδέρη, Αθήνα.

[33] Κούτρα Δ., *Αναδρομές στην Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία*, σ.73.

Ο Αριστοτέλης υιοθετεί τον πρακτικό χαρακτήρα της[34], από την παραδοσιακή αντίστοιχη αντίληψη και την προϋποθέτει της αγαθής προαίρεσης. Ένας σύντομος αριστοτελικός ορισμός τη χαρακτηρίζει *«ἕξιν»*, *«μετά τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξιν»*, ενώ η ανάπτυξη του ορισμού αυτού την ταυτίζει με την αρετή. *«Ἡ μετά τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις ἀρετή ἐστιν· ἡ τοιαύτη ἕξις ἀρετήν ἐστιν, ἡ κατά τήν φρόνησιν»*[35]. Στο επίπεδο αυτό τοποθετεί την φρόνηση ένας ακόμη ορισμός που αναφέρεται στα *Ηθικά Νικομάχεια* και την χαρακτηρίζει, *«ἕξιν ἀληθῆ μετά λόγου πρακτικήν περί τά ἀνθρώπῳ ἀγαθά καί κακά*[36].

Η αριστοτελική Παιδαγωγική φαίνεται σταθερά προσανατολισμένη στην εξέλιξη της φρόνησης και τη διακονεί με τα δικά της φιλοσοφικά κριτήρια. Της παρέχει τις αγαθές έξεις και τη σοφία για να στηρίξει την ενεργοποίηση και τη συμβολή της στην κατάκτηση του ευδαίμονος βίου. Η οικογενειακή αγωγή, η εν γένει παιδεία, η προσωπική άσκηση οφείλουν να καλλιεργούν τις αγαθές έξεις που προετοιμάζουν το έδαφος για την άσκηση της αρετής. Στο μεσοδιάστημα της πορείας από το φύσει στο κατά φύσιν η ανάπτυξη των αγαθών έξεων συντονίζει τις ψυχοφυσικές δυνάμεις στην καρποφορία της φρόνησης. Βέβαια η ευθύνη για το ρόλο της φρόνησης στην οργάνωση της ατομικής και πολιτικής ζωής, συναρτάται απόλυτα από την απόφαση του ανθρώπου. Κύριος του εαυτού του ο άνθρωπος αποδέχεται τις παιδαγωγικές επιταγές και αποφασίζει ο ίδιος ως φευκτά τα κακά ήθη, κακία – ακρασία – θηριότης και αιρετά όλα τα είδη της αρετής. *«Ἐφ' ἡμῖν δή καί ἡ ἀρετή, ὁμοίως δέ καί ἡ κακία»*[37]. Ο αυτογνώστης, σύμφωνα με τον αριστοτελικό ορισμό της φρόνησης, *«εἶδος μέν οὖν τι ἄν εἴη γνώσεως τό αὐτῷ εἰδέναι»*[38] αντλεί από την εμπειρία τη σοφία και γίνεται σοφός. Η σοφία αυτή υπερέχει της επιστημονικής γνώσης και σχετίζεται με την πείρα, γι' αυτό μοιάζει με γνώρισμα των πρεσβυτέρων στην ηλικία[39].

---

[34] Δημόκριτος, Diehls-Kranz II, 132.
[35] Αριστοτέλους, *'Ηθικά Νικομάχεια*, VI, 13, 1144b.5.
[36] 'Αριστοτέλους, *'Ηθικά Νικομάχεια*, VI, 5.8.
[37] *'Ηθικά Νικομάχεια* VI, 12, 1144a, 6-7.
[38] *'Ηθικά Νικομάχεια* 28, 1141b 33-34.
[39] 'Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η, 1329α, 15-17, Oxford 1967. *'Ηθικά Νικομάχεια*, 28, 1142b 11-20, Βλ. Κούτρα Δ., *Αρχαία Ελληνική*

Με δυο χαρακτηριστικά ρήματα τίθεται το παιδαγωγικό υπόβαθρο της αριστοτελικής φρόνησης και η αναπόφευκτη αυτή εμπλοκή της στη δια βίου παιδαγωγική προοπτική. *«Προπαιδεύεσθαι»* και *«προεθίζεσθαι»* συνιστούν τους όρους της προοπτικής αυτής. Συνιστούν την έντεχνη προετοιμασία για τη δια βίου άσκηση της αρετής[40]. Συνιστούν ακόμη την αξίωση για έγκαιρη οικογενειακή αγωγή, η οποία οφείλει δραστικά να επιληφθεί της διδαχής περί του καλού, της διάκρισης καλού – κακού και του εθισμού στην αυθόρμητη προτίμηση του αγαθού. Με το *«προπαιδεύεσθαι»* διατυπώνεται περισσότερο η θεωρητική προετοιμασία για το συνειδητό ηθικό βίο και ο συντονισμένος ψυχοφυσικός προσανατολισμός από την πρώιμη παιδική ηλικία προς αυτόν. Συμπλήρωμα και ολοκλήρωση αυτού του προσανατολισμού είναι η προγύμναση, η προάσκηση στους αγώνες για την αρετή[41]. Έτσι, η οικογενειακή αγωγή θεμελιώνει και διαμορφώνει την υγιή εξέλιξη της δυναμικής της φρόνησης, ενώ ταυτόχρονα ταυτίζεται με αυτήν. Οικογενειακή αγωγή και φρόνηση αναδεικνύουν *«τό ἦθος τό στέργον τό ἀγαθόν καί δυσχεραῖνον τό φαῦλο»*[42].

Με τη διαπίστωση ότι *«ὁ βίος πρᾶξις, οὐ ποίησίς ἐστιν»*[43] η παιδεία αναλαμβάνει να χειραγωγήσει σταθερά προς την αρετή, τις έξι από τις επτά αιτίες που αναφέρονται στη *Ρητορική* ως αιτίες των ανθρώπινων πράξεων, *«βία, φύσις, ἔθος, λογισμός, θυμός, ἐπιθυμία»*[44]. Έργο της παιδείας είναι επίσης να στρέφει το λόγο, τον πρακτικό λόγο που ασχολείται με τον πόλεμο και τις επιχειρήσεις, ασχολία, και τον θεωρητικό που ασχολείται με την ειρήνη και τον ελεύθερο χρόνο (σχολή), στην αρετή [45] .Έτσι, ενώ η φρόνηση υπάρχει φύσει στο ανθρώπινο γένος, οι αρετές δεν είναι φυσικές ή αφύσικες, αλλά κατακτώνται δια του έθους. Όπως γινόμαστε οικοδόμοι οικοδομούντες και κιθαριστές κιθαρίζοντες, έτσι ακριβώς γινόμαστε

Φιλοσοφία, σ.75. *'Ηθικά Νικομάχεια* VI 8.122, 7-8.

40 *'Ηθικά Νικομάχεια*, VI. 1144b 8-10.

41 *Πολιτικά* Θ, 1337α, 17.

42 *'Ηθικά Νικομάχεια* X. 9, 1179b, 2119,9.

43 *'Ηθικά Νικομάχεια* VI. 8, 122, 5-6.

44 *Ρητορική* A. 10. 1369α, 1-10, *«ὥστε πάντα ὅσα πράττουσιν ἀνάγκη πράττειν δι' αἰτίας ἑπτά, διά τύχην, διά φύσιν, διά βίαν, δι' ἔθος, διά λογισμόν, διά θυμόν, δι' ἐπιθυμίαν»*.

45 Ross W. D., *Ο Αριστοτέλης*, μτφ. Μ. Μήτσου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, (1993), σ.382.

δίκαιοι ή σώφρονες, εκτελώντας δίκαια ή σώφρονα έργα[46] . Ο Αριστοτέλης προσθέτει στις φιλοσοφικές και θεωρητικές αυτές αναφορές πρακτικό και μεθοδολογικό προγραμματισμό. Με βάση την εξέλιξη των ανθρώπινων ηλικιών στο 7ο βιβλίο των *Πολιτικών* στα κεφάλαια 14 και 15 ο Αριστοτέλης συζητεί την πρακτική για την επίτευξη του ηθικού βίου[47]. Στη συζήτηση αυτή τονίζεται η επίδραση των μεγαλυτέρων, όσων ασκούν αγωγική επιρροή στη διαμόρφωση *«τῆς φύσης», «τοῦ ἔθους»* και *«τοῦ λόγου»*. Στο κεφάλαιο 16 θέτει τους κανόνες του σωστού γάμου, της αναπαραγωγής και της οικογενειακής ευημερίας γενικά, ενώ στο κεφάλαιο 17 αναπτύσσει τα στάδια της παιδείας με βάση την ηλικιακή ανάπτυξη[48]. Έτσι, η φύσει εξελικτική πορεία του ανθρώπου ενισχύεται από τη διδαχή για να επιτύχει τον ευδαίμονα βίο, όπου θεωρία και πράξη είναι στοιχεία αναπόσπαστα συνυφασμένα.

Με τον ευδαίμονα βίο σχετίζεται η επικοινωνία. Από τη φρόνηση πηγάζει η δυναμική της επικοινωνίας, η χάρη και η δύναμη των ανθρώπων, που μετουσιώνουν τις άθλιες βιοτικές συνθήκες σε ευχάριστη κοινωνική και ατομική ατμόσφαιρα[49]. Έτσι, εμπλέκεται και η πολιτεία στην παιδαγωγική διακονία της φρόνησης.

Ο Αριστοτέλης σε μια μεγαλεπήβολη διάταση ταυτίζει την πολιτική με τη φρόνηση. Κανένα πολιτικό έργο δε γίνεται χωρίς φρόνηση. Η νομοθετική στοχοθεσία, συνέχεια της άγραφης νομοθεσίας, ταυτίζεται εν γένει με την ευρύτερη παιδαγωγική χειραγώγηση προς την αρετή[50]. Η αθηναϊκή νομοθεσία σύμφωνα με την αριστοτελική περιγραφή εναρμονίζεται απόλυτα με τη δια βίου διακονία της αρετής. Έτσι, η ανδρεία της πόλεως, η δικαιοσύνη και η σωφροσύνη είναι ισοδύναμες και ισάξιες αρετές με τις αντίστοιχες ατομικές. Όποιος συμμετέχει σ' αυτές κρίνεται ανδρείος, δίκαιος, και

---

46 Ἀριστοτέλους, *Τοπικά*, 1103a 14 – b 25.

47 Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 14, 1333α 11-15.

48 Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 17, 1336a 23-26 και 1336b 2-23.

49 Ἀριστοτέλους, *Προτρεπτικός*, 10C, Oxford 1964, 42.

50 *Ηθικά Νικομάχεια* III, 1130b, 93, 11-12. *«σχεδόν γάρ τά πολλά τῶν νομίμων τά ἀπό τῆς ὅλης ἀρετῆς προσταττόμενα ἐστίν καθ' ἑκάστην γάρ ἀρετήν προστάττει ζῆν καί καθ' ἑκάστην μοχθηρίαν κωλύει ὁ νόμος. Τά δέ ποιητικά τῆς ὅλης ἀρετῆς ἐστί τῶν νομίμων ὅσα νενομοθέτηται περί παιδείαν τήν πρός τό κοινόν οἱ γάρ νομοθέται τούς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθούς, καί τό μέν βούλημα παντός νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δέ μή εὖ αὐτό ποιοῦσιν ἁμαρτάνουσιν, καί διαφέρει ταύτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθή φαύλης».*

σώφρων[51]. Γι' αυτό πολιτική και φρόνηση *«ἡ αὐτή ἕξις ἐστίν»*[52].

Η πολιτική φρόνηση είναι ευθύνη των πολιτικών ανδρών και του νομοθέτη. Η διαφορά των πολιτειών *«ἀγαθή – φαύλη»* έγκειται στην πολιτική πρόθεση των αρχόντων να εθίσουν δια των νόμων τους πολίτες στο αγαθό ή στο κακό[53]. Η πολιτική φρόνηση είναι πολιτική έξη που κατακτάται σε μια ανάλογη πολιτική ατμόσφαιρα. *«Γίγνοιτο δ' ἄν καί ἄσκησίς τις τῆς ἀρετῆς ἐκ τοῦ συζῆν τοῖς ἀγαθοῖς»* [54]. Με την πολιτική φρόνηση ο άνθρωπος αναδεικνύεται *«βέλτιστον τῶν ζώων»*, όπως ακριβώς ο χωρισμός του από τον νόμο και τη δίκη τον καθιστά *«χείριστον πάντων»*[55].

Στην παιδαγωγική και πολιτική εμπροσθοφυλακή η αριστοτελική φιλοσοφία τοποθετεί το φιλόσοφο, ως τον αρμοδιότερο να μεταφέρει τα μηνύματα της αλήθειας και της ζωής στην καθημερινή πραγματικότητα. Από όλους τους δημιουργούς, οι νόμοι του φιλοσόφου είναι βέβαιοι και οι πράξεις του ορθές και καλές, διότι είναι ο μόνος που ζει προσβλέποντας και εποπτεύοντας τη φύση, την αλήθεια και το Θείο. Αυτός, όπως ακριβώς ο καλός κυβερνήτης, αντλεί από τα αίδια και τα μόνιμα τις αρχές του βίου, τις οποίες εφαρμόζει καθ' εαυτόν[56]. Είναι κατά κάποιο τρόπο ο γνώμων, ενώ οι πολλοί εξαπατώνται από την ηδονή, την ταυτίζουν με το αγαθό και τρέπονται μακριά από την αλήθεια[57].

Στην κλασική φιλοσοφία παιδαγωγική και πολιτική υπάγονται και ανάγονται στη φιλοσοφία. Γι' αυτό στους ευρύτερους ή επιμέρους φιλοσοφικούς τομείς της διατυπώνονται θεμελιώδεις ανθρωπολογικοί προβληματισμοί με διαχρονικό κύρος και δύναμη. Η έννοια του προσώπου, η έννοια της ουσίας, η έννοια του ετέρου, οι κατηγορίες, είναι προβλήματα, τα οποία προσελκύουν τις ανθρωπολογικές και ανθρωπιστικές σπουδές, μέχρι σήμερα. Επίσης, η ανθρωπογνωσία διατηρείται σταθερά στο κέντρο των επιστημονικών ενδιαφερόντων,

---

[51] Ἀριστοτέλους *Πολιτικά* Η, 1323b 30-36.
[52] *Ηθικά Νικομάχεια* ΙΙ. Ι. 1103b, 3-6.
[53] *Ηθικά Νικομάχεια* VI, 7-8, 1141b και VIII, 121, 23-25.
[54] .*Ηθικά Νικομάχεια*, IX, 9, 1170a 10-15.
[55] . Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Α, 1253α.
[56] . *'Ηθικά Νικομάχεια* IX. 9, 1170α 10-15 και Κούτρα Δ., *Αναδρομή στην Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία*, σ.41.
[57] . *'Ηθικά Νικομάχεια* III, 1113b, 5-6.

ακόμη και στις ιδιαίτερα προχωρημένες εξελίξεις, όπως συμβαίνει με τη γενετική και το DNA. Η παιδαγωγική δεν μπορεί να μένει αμέτοχη στην ατμόσφαιρα αυτών των ανανεωτικών τάσεων και αναζητήσεων.

Ο άνθρωπος, ο υποκείμενος και αντικείμενος των παιδαγωγικών οραμάτων, εκτεθειμένος στην ψυχρή πειραματική επιστημονική λογική, εξακολουθεί να είναι το αντικείμενο της στοργής της παιδαγωγικής επιστήμης. Μέσα σ' αυτήν κλασικό και αμετάθετο παραμένει το αξίωμα για τις υπέροχες εγγενείς δυνάμεις του ανθρώπου, οι οποίες του κατοχυρώνουν το δικαίωμα και τη δυνατότητα της αυτοσυνειδησίας.

Η αριστοτελική φρόνηση είναι, κατά κάποιο τρόπο, η συνισταμένη των αριστοτελικών παιδαγωγικών επιδιώξεων. Ανάγει το βίο στο σύνολό του, θεωρητικό και πρακτικό στις αρχές του, παράγει από το χώρο της Οντολογίας και του Αγαθού τις αξίες και τις κατηγορίες του βίου. Είναι, κατά κάποιο τρόπο, άξονας οργάνωσης του εσωτερικού και εξωτερικού βίου, πεδίο ανάπτυξης των νοητικών και βουλητικών δυνάμεων.

Είναι ισχυρός πόλος οργάνωσης και συμπλοκής των ψυχοφυσικών δυνάμεων του ανθρώπου στην επιδίωξη του αγαθού. Σύμφωνα με την αριστοτελική διατύπωση, επειδή *«τοῦ γάρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες»*[58], η φρόνηση συγκροτεί τις ποικιλότροπες εσωτερικές και εξωτερικές αναφορές για την κατάκτηση του αγαθού.

Στη διαδικασία της εκ φύσεως ανθρώπινης προέλευσης [59] και της κατά φύσιν ενεργοποίησής του εμπλέκεται η φρόνηση. *«Ὁ δέ ἄνθρωπος ὅπλα ἔχων φύεται φρονήσει καί ἀρετῇ»*[60]. Η φρόνηση ως όρος της ψυχικής ζωής υπόκειται η ίδια στην εντελεχειακή αυτή ροπή από το δυνάμει στο «ἐνεργείᾳ», ενώ ταυτόχρονα διαμεσολαβεί καθ' εαυτήν για την πραγματοποίηση αυτής της ροπής στο σύνολο του ηθικού βίου.

Η απήχηση αυτής της πορείας από το «δυνάμει» στο «ἐνεργείᾳ»

---

[58] . Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Α, 1252^{α}, 1-3.
[59] . Ἀριστοτέλους, *Προτρεπτικός*, 44, Oxford (1964).
[60] . Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά* Α, 1253α, 34.

ιδιαίτερα στον ηθικό βίο υπήρξε τεράστια. Ολόκληρη η στωική ηθική θεμελιώθηκε στο αριστοτελικό δόγμα *«φύσει καί κατά φύσιν γέγονεν ό ἄνθρωπος»*, όπως διατυπώθηκε στο φιλοσοφικό κανόνα, *«ὁμολογουμένως κατά φύσιν ζῆν»* ή *«κατ' ἀρετήν ζῆν»*.

Ολόκληρη επίσης η φιλοσοφία του πολιτισμού αιτιολόγησε τη θεμελίωσή της στη διιστορική και δια βίου προοδευτική εξέλιξη της ανθρώπινης δραστηριότητας από τη φύσει εκδήλωσή της στην κατά φύσιν προσαρμογή.

Η αριστοτελική διαπίστωση σχετικά με το θέμα αυτό διαρθρώνεται γύρω από τρεις βασικούς θεωρητικούς άξονες με ιδιαίτερη παιδαγωγική σημασία.

1. Τη θεμελιωμένη φιλοσοφική εκτίμηση για την υπεροχή του ανθρώπινου έναντι του ζωικού είδους.

2. Τη διαπιστωμένη ιδιομορφία του ανθρώπου ως προς την ιδιοσυστασία του και

3. Την ανάπτυξη των απαιτούμενων πολιτικών και κοινωνικών ειδικών προϋποθέσεων για την ψυχοσωματική ολοκλήρωσή του[61].

Η διάρθρωση αυτή συμπληρώνεται με την αισιόδοξη αριστοτελική θεώρηση του κόσμου και της ζωής, η οποία θα αποτελέσει και τον επίλογο της εισήγησης αυτής. *«Λέγωμεν δ' ἀναλαβόντες, ἐπειδή πᾶσα γνῶσις καί προαίρεσις ἀγαθοῦ τινος ὀρέγεται»*[62].

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο :ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ-ΠΛΑΤΩΝΑ

Οι διαφορές του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη φαίνονται πιο καθαρά στο πεδίο της πολιτικής και ηθικής θεωρίας. Η τοποθέτηση του Αριστοτέλη διέπεται γενικά από μετριοπάθεια και ρεαλισμό. Στην

[61] . Ἀριστοτέλους, *Προτρεπτικός*, 44, Oxford (1964).
[62] . *'Ηθικά Νικομάχεια*, VI. I. 1095 IV. 2 (3-4).

ιδανική πλατωνική πολιτεία ο Αριστοτέλης αντιπαραθέτει ένα πολιτικό σύστημα που συνδυάζει κάποιες βασικές αρχές της δημοκρατίας και της αριστοκρατικής αξιοκρατίας αλλά και στις απόλυτες ηθικές αξίες του Πλάτωνα,περιέχεται ένα σύστημα αρετών με βασικό γνώρισμα την αποφυγή των ακραίων στάσεων.

Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι προσαρμοσμένη στα δεδομένα της ελληνικής πόλης-κράτους και απευθύνεται σε έναν μόνο τύπο ανθρώπου, στον μέσο ελεύθερο πολίτη. Το σύστημα αξιών που επεξεργάζεται ο Αριστοτέλης δεν εφαρμόζεται ούτε στον δούλο ούτε στον αλλοεθνή, ούτε στην γυναίκα. Η αρετή του πολίτη επηρεάζεται καταρχήν από την βούληση του να συμμετέχει στα κοινά. Δεν υπάρχει δικαίωση του ανθρώπου έξω απο την κοινωνική και πολιτική ζωή, γι' αυτό άλλωστε ο άνθρωπος ορίζεται ως "ζωο πολιτικό"[63] . Η κοιινωνική συμβίωση διέπεται από αναγκαιότητα ανάλογη με αυτή που καθορίζει τη βιολογική ανάπτυξη των ειδών κατα τον Αριστοτέλη. Ο ελεύθερος πολίτης λοιπόν θα επιζητήσει την ευδαιμονία μέσα στους θεσμούς της πόλης, θα επιδιώξει το "αγαθό". Το Αριστοτελικό αγαθό δεν έχει καμία σχέση με το απόλυτο αγαθό του Πλάτωνα. Χαρακτιρίζει τη μετρημένη και έλλογη ζωή, που καθιστά τον άνθρωπο ικανό να ασκήσει σωστά τα κοινωνικά και πολιτικά του καθήκοντα και του διασφαλίζει εκτίμηση, φιλία και αναγνώριση από τους ομοίους του.

Η ύψιστη αρετή του πολίτη είναι η "φρόνηση". Η φρόνηση είναι μια "διανοητική" αρετή όπως προαναφέραμε και συνίσταται στην ικανότητα του ατόμου να διαχωρίζει με ορθή κρίση τη σωστή από την λανθασμένη πράξη, το καλό απο το κακό. Δεν ταυτίζεται με την έγκυρη γνώση(την επιστήμη), γιατί έχει άμεση σχέση με την ανθρώπινη πρακτική, και επομένως εμπεριέχει κάτι το μερικό και περιπτωσιακό. Είναι η εύστοχη εκτίμηση των περιστάσεων. Η αριστοτελική φρόνηση κατευθύνει την ανθρώπινη συμπεριφορά συλλαμβάνοντας σε κάθε περίσταση το σωστό μέτρο, προσφέροντας ένα κριτήριο σωστού προσανατολισμού στη ζωή.

[63] Πολιτικά 1253a 9-11

Οι υπόλοιπες αρετές έχουν ηθικό χαρακτήρα. Ορίζονται πάντοτε ως "μεσότητες" ανάμεσα σε δυο άκρα: στην "υπερβολή" και στην "έλλειψη". Η ανδρεία βρίσκεται στο μέσο ανάμεσα σε μια υπερβολή, το θράσος, και σε μια έλλειψη, που είναι η δειλία. Ο ενάρετος πολίτης αποκτά, με την προσωπική του άσκηση στον αυτοέλεγχο και με την καθοριστική συμβολή της παιδείας, μια "έξη",δηλαδή μια στάση ζωής που του επιτρέπει να υποτάσσει τις ακραίες επιθυμίες και τα πάθη του. Επιλέγει την ηθική στάση ζωής, με κριτήριο, λέει ο Αριστοτέλης, την κοινή λογική και "αυτό που επιτάσει ο φρόνιμος άνθρωπος" [64]. Ο Αριστοτέλης λοιπόν δεν φαίνεται να πιστεύει στην αναγκαιότητα καθορισμού αντικειμένων και απόλυτων ηθικών κανόνων. Η ηθική του είναι μάλλον επικεντρωμένη στην ανάδειξη ενός ιδεώδους τύπου ανθρώπου, του φρονίμου, που αποτελεί ο ίδιος το υπόδειγμα και το μέτρο της ηθικής συμπεριφοράς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο: ΣΧΕΣΗ ΦΡΟΝΗΣΗΣ -ΣΟΦΙΑΣ

Είναι γνωστό ότι ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος που διέκρινε καθαρά, κατατάσσοντάς τις ιεραρχικά, τις δύο γνωστικές ή΄διανοητικές' αρετές, την σοφία και την φρόνηση. Η πρώτη ενεργεί το ΄θεωρείν', την στοχαστική, θεωρητική ενέργεια της θεωρίας και δεν έχει άλλο τέλος παρά την θεωρία (contemplation). Έχει ως αντικείμενό της τις ανώτατες πραγματικότητες, ή όντα που δεν μπορούν να έχουν άλλως από ό,τι είναι κι η γνώση των οποίων φέρει τον τίτλο και τα επιστημικά διαπιστευτήρια της πραγματικής, αληθούς ΄επιστήμης' των αμεταβλήτων και αϊδίων, αιωνίων αληθειών. Η δεύτερη έχει ως αντικείμενό της το ανθρώπινο αγαθό, στο οποίο αποβλέπει με την 'προαίρεση', την έλλογη επιλογή κι απόφαση για τις πράξεις που ο λόγος κρίνει ορθό να επιτελεστούν. Οι πράξεις αυτές είναι πάντα ατομικές κι επιμέρους και, όπως υπογραμμίζει ο Σταγειρίτης, αντιδιαστέλλοντάς τις προς τα όντα της επιστήμης και της θεωρίας,

64 Ηθικά Νικομάχεια 1107a1-2

χαρακτηρίζονται ως ενδεχόμενα άλλως έχειν, επιδεχόμενα ως επιστητά ένα τύπο γνώσης που είναι υποδεεστέρα και λιγότερον τελεία επιστημικώς από την επιστήμη, με τα αναγκαία και καθολικά όντα της τελευταίας που την καθιστούν ως καθολική, αναγκαία και αιτιακή γνώση δυνατή. Η τρέχουσα ορολογία του Αριστοτέλη, έτσι, καθώς ξεχωρίζει σαφώς ανάμεσα στον σοφό και τον φρόνιμο, δεν επιτρέπει σύγχυση κι ανάμεσα στα δύο μέρη της ψυχής, το επιστημονικόν και το λογιστικόν. Οφείλεται, βεβαίως, στην πλατωνική μαθητεία το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης αξιολογεί ιεραρχικά ως ανώτερη την διανοητική ενέργεια και την διανοητική αρετή που της αντιστοιχεί. Αλλά, ο ρεαλισμός του μαθητού αντιστέκεται στον ιδεαλισμό του διδασκάλου. Παρατηρεί πως αν υπήρχε ο μαθητής, και δινόταν στην γνώση των ανθρώπων το ανώτατο Αγαθό ως ιδέα, όπως το αντελήφθη ο Πλάτων, δεν θα είχε πρακτική αξία για τους ανθρώπους, αφού η γνώση του, η διανοητική του σύλληψη, δεν θα βοηθούσε με μια hic et nunc εγγενή του σχέση με την συγκεκριμένη ανά χείρας πράξη. Δεν είναι με την θεωρία της υγείας ως καθόλου, ως ιδέας, που ο ιατρός ασκεί την ίαση και γίνεται καλύτερος ιατρός, αλλά παρατηρώντας την υγεία του ανθρώπου στον συγκεκριμένο άνθρωπο που πρόκειτε να θεραπεύσει. Επιπλέον, κι είναι ο σωκρατικός ιντελλεκτουαλισμός που κρίνεται εδώ, η ενάρετη πράξη δεν εξαρτάται αποκλειστικά από μια διανοητική ικανότητα να διακριβωθεί ή να αναγνωριστεί το επιμέρους, συγκεκριμένο αγαθό. Εμπλέκει παράλληλα και κατευθύνει την ορεκτική ψυχή, που είναι έδρα των ορέξεων ή επιθυμιών και που, μη όντας έλλογη η ίδια, μετέχει σε μια λογική αρχή στο μέτρο που υπακούει σε αυτό. Ο ορθός λόγος συνοψίζει αυτή την δυαδικότητα ανάμεσα στην πρακτική ορθότητα και την λογική αλήθεια, την πρακτική και τα την λογική αλήθεια, που ορίζει την κατά λόγον ορθή πράξη που συνιστά η αρετή της φρόνησης. Πρέπει, λοιπόν, δίπλα στην διανοητική αρετή στο πεδίο της πράξης, να δοθεί θέση σε μια ηθική αρετή, αρετή του χαρακτήρος που διαφορίζεται. Αν και τυπικά διακριτές, η φρόνηση κι η ηθική αρετή είναι αξεχώριστες: δεν μπορούν να υπάρξει η φρόνηση

χωρίς την ηθική αρετή και κατεπέκταση ούτε η ηθική αρετή με την φρόνηση. Στα πλαίσια της σωκρατικής κριτικής οι αρετές και η φρόνηση δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς οι μεν από την δε, αλλά δεν πρέπει, από την άλλη, να χαρακτηριστούν όλες οι αρετές ως φρονήσεις [65].
Αυτές οι ενάρετες διαθέσεις ή ικανότητες που κατευθύνουν την ανθρώπινη φύση στην εκπλήρωση ή τελείωσή της, αποκτώνται (ή "διδάσκονται") με την επανάληψη των πράξεων, με αυτό που ο Αριστοτέλης αποκαλεί 'έξι'. Η ίδια η φρόνηση έχει ανάγκη από χρόνο και εμπειρία. Αυτό το αποδεικνύει η αριστοτελική υπόδειξη, ότι μαθηματικός γίνεται κανείς νέος, με την διδαχή δηλαδή των καθόλου της μαθηματικής επιστήμης, ενώ φιλόσοφος, ή πολιτικός, μεγάλος, ώριμος, με την απόκτηση συν τω χρόνω, εμπειρίας. Το σημαντικό είναι να υποδειχθεί ότι η φρόνηση δεν ανάγεται σε μια πρότερη γνώση των κανόνων της πράξης, που θα μπορούσαν, πχ να καταγραφούν σε ένα εγχειρίδιο των καθόλου, της θεωρίας της ηθικής. Δεν πρόκειται εδώ για αφηρημένους κανόνες, νόρμες, αλλά για κανόνες ενσωματωμένους στις πράξεις του φρονίμου και στις προδιαθέσεις του γι' αυτές, την ευπραξία. Διακριτές από την φύση των αντικειμένων τους η επιστήμη κι η φρόνηση [66] ,η μία αναφερόμενη στα ατομικά κι ενδεχόμενα άλλως έχειν, όπως είναι οι πράξεις, κι η άλλη στα καθόλου, αναγκαία και αϊδια, δεν συνεπάγονται την σύμφυσή τους σε μια διανοητική αρετή που να περιέχει και την διανοητική ενέργεια της φρόνησης και την θεωρητική γνώση με αναφορά στην πράξη.
Αν η ευδαιμονία συνίσταται κατ'ουσίαν στην ενέργεια του κατ' εξοχήν έργου του ανθρώπου, τον λόγο, διπλή είναι η μορφή που αυτός θα πάρει. Σαν πρακτικός λόγος, φρόνηση, και σαν θεωρητικός λόγος, θεωρία. Αλλά είναι σαφές, κι ο Αριστοτέλης επιμένει σ' αυτό, ότι η πρακτική ενέργεια της φρόνησης δεν είναι ισάξια, από αυτή την άποψη, με την θεωρητική ενέργεια που διέπει την σοφία και που αναδεικνύει ό,τι θείο στον άνθρωπο. Μακράν του να κατευθύνει την

[65] VI,13 1144a14-30
[66] Ηθικά Νικομάχεια 1106b 36, 1142a 23-25

σκέψη του σε ανθρώπινα πράγματα, πρέπει να αποβλέπει, στο μέτρο του δυνατού, στην απαθανάτισή του. Το τελευταίο βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων, ειδικά το κεφάλαιο 7, εκθειάζει την ανωτερότητα της θεωρίας και της ευδαιμονίας που η ενέργειά της εξασφαλίζει. Αλλά, για τον Αριστοτέλη, το να πει ότι η σοφία είναι η πιο θεία , η πιο ανατατική ενέργεια του ανθρώπου, δεν σημαίνει ότι μελετά τους τρόπους και τα μέσα για να καταστήσει αυτή τον άνθρωπο ευδαίμονα, γιατί ΄δεν αναφέρεται στην γένεση'[67] .
Προετοιμάζοντας, ωστόσο, τα Πολιτικά ως ηθική επιστήμη του κοινού αγαθού. Η καθολικότητα που δίνει κύρος στην φρόνηση και στην ηθική εμπειρία και δίνει γνώση κι εμπειρία στον φρόνιμο, δεν είναι αυτή του μεταφυσικού καθόλου που δίνει την μορφή στα επιμέρους που διαμορφώνει, διέπει κι ονομάζει. Από μεταφυσικής πλευράς, η διάκριση είναι εδώ απόλυτη. Ωστόσο, στα πλαίσια του αριστοτελικού ρεαλισμού, η διάκριση αυτή ανάμεσα σε μορφές ζωής, δεδομένης και της σύνθετης φύσης του ανθρώπου που αναγνωρίζει καθαρά στο τελευταίο βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων δεν είναι αποκλειστική, δεν αποκλείει η μια την άλλη στην ανάπτυξη της ανθρώπινης ζωής.
Η διττή αυτή φύση των πρακτών, της πράξης, ως πεδίου των ηθικών επιστητών, είναι τέτοια ώστε από την μία να διασφαλίζει την ελευθερία κι ηθική αυτονομία του πράττοντος, κι από την άλλη την βαθιά γνώση του φρονίμου, μέσα από την διανοητική αρετή της φρόνησης. Τι είδους 'οιονεί' καθολικότητα, αναγκαιότητα και αιτιότητα εδώ, όροι της επιστήμης, αλλά με μια προς έν, αναλογική και ομώνυμη σχέση προς αυτήν, αφού ο ορισμός της φρόνησης την αντιδιαστέλλει προς την επιστήμη στην μεταφυσική περιγραφή του γένους των επιστητών;
Οι δυο διανοητικές αρετές δεν είναι επιθυμητές σαν αυτοσκοπός η κάθε μια. Αντιπροσωπεύουν δύο κατευθύνσεις της ηθικής που αποβλέπουν στην συνένωσή τους στον κοινό σκοπό της διαμόρφωσης του πλήρους ανθρώπου. Η θεωρητική ζωή, σημειώνει

[67] Ηθικά Νικομάχεια 1143b 19-20

εξάλλου ο Αριστοτέλης, είναι πολύ υψηλή για την ανθρώπινη συνθήκη, και δεν είναι καθ' ό άνθρωπος που θα ζήσει με τέτοιο τρόπο, αλλά καθ' ό περιέχων και το θείο. Αλλά για να ζήσει ως άνθρωπος, πρέπει να ζήσει σαν πολίτης μιας πόλης. Η πολιτική, η πιο αρχιτεκτονική των επιστημών, επιδιώκει το ίδιο τέλος όπως η ηθική, γιατί το αγαθό για τον άνθρωπο είναι το ίδιο και για το άτομο και για την πόλη. Ωστόσο, η επιδίωξη της σωτηρίας και του αγαθού της πόλης είναι ανώτερο, πιο σημαντικό και πιο τέλειο. Υπάρχει λοιπόν, ένα είδος ξεχωριστό και σημαίνον της φρόνησης, αυτό του πολιτικού ανδρός. Ανήκει όχι λιγότερο σε κάθε άνθρωπο, σαν άτομο και σαν πολίτη, να αποβλέπει πάντα στο κοινό αγαθό. Αυτό επιτάσσει η γενική όσο κι ο νομική έννοια της δικαιοσύνης, αρετή τελεία, θεωρημένη ως η κρατίστη όλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6ο: ΠΡΑΚΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος φιλόσοφος που διέκρινε την πρακτική από την θεωρητική φιλοσοφία. Οι δύο πυλώνες της πρακτικής του φιλοσοφίας, η 17 Ηθική και η Πολιτική φιλοσοφία, περικλείουν το πλαίσιο της ανθρώπινης συμπεριφοράς στον ιδιωτικό και τον δημόσιο βίο. Η ανώτατη πρακτική επιστήμη, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, είναι η Πολιτική επιστήμη, η οποία αποσκοπεί στην ευδαιμονία της κοινωνίας. Η ευδαιμονία κατά βάσιν, όμως, επιβάλλεται να οριστεί στο επίπεδο του ατόμου, συνεπώς η Πολιτική επιστήμη προαπαιτεί την Ηθική επιστήμη. Η Ηθική του Αριστοτέλη δεν είναι σε καμία περίπτωση καζουιστική-περιπτωσιακή, δεν διατείνεται δηλαδή ότι μπορεί να μας διδάξει τι οφείλουμε να πράξουμε σε κάθε συγκεκριμένη ατομική περίπτωση, αλλά αποτελεί μια προσπάθεια έκθεσης της δομής του ανθρώπινου πράττειν εν συνόλω. Τα Ηθικά Νικομάχεια μαζί με τα Ηθικά Ευδήμεια είναι οι δύο ηθικές πραγματείες που αποδίδονται στον Αριστοτέλη. Σύμφωνα με την πλειονότητα των μελετητών, τα Ηθικά Ευδήμεια γράφτηκαν κατά την πρώιμη ερευνητική περίοδο του Έλληνα στοχαστή (περ. 355-349 π.Χ), κατά την οποία ο ίδιος θέτει τις βάσεις της ηθικής του,

δηλαδή αναπτύσσει τη θεωρία του για την ηθικά ενάρετη ζωή του ανθρώπου και το ορθό μέσο (χωρίς να λείπουν οι επιρροές από τον Πλάτωνα). Απεναντίας, τα Ηθικά Νικομάχεια, κατά γενική ομολογία, ανήκουν στην ώριμη συγγραφική περίοδο του Αριστοτέλη (334-322 π.Χ.) και αποτελούν μια επεξεργασμένη μορφή της προηγούμενης ηθικής θεωρίας του υπό το πρίσμα μιας νέας φιλοσοφικής ματιάς. Ο Αριστοτέλης ορίζει ως αντικείμενο της ηθικής επιστήμης στο πρώτο βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων το ύψιστο ανθρώπινο αγαθό, στο οποίο αποβλέπουν όλα τα επιμέρους αγαθά, την ευδαιμονία, η οποία πληρεί και τους τρεις όρους που αρμόζουν, κατά τον φιλόσοφο, στην έννοια του ύψιστου αγαθού: α) την αυτάρκεια, δηλαδή ακόμα και Τα Ηθικά Μεγάλα δεν θα μας απασχολήσουν στην παρούσα εργασία, καθώς πολλοί μελετητές εκφράζουν σοβαρές αντιρρήσεις για την γνησιότητά τους, μόνη της η ευδαιμονία είναι άξια επιλογής β) τη τελειότητα, το γεγονός ότι όλα τα υπόλοιπα επιμέρους αγαθά αποβλέπουν σε αυτήν, και γ) τη μη συναρίθμηση, δηλαδή ότι δεν είναι ένα απλό αγαθό στο οποίο, εάν προσθέσουμε ένα ακόμα αγαθό, θα λάβουμε ένα μεγαλύτερο. Η ευδαιμονία, λοιπόν, ορίζεται ως η ενέργεια της ψυχής σύμφωνα με την τέλεια αρετή (ἐστὶν ἡ εὐδαιμονία ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ᾽ ἀρετὴν τελείαν [68]. Ο ως άνω ορισμός θα τροφοδοτήσει το περιεχόμενο του υπόλοιπου έργου, το οποίο θα εστιάσει κυρίως στην έρευνα της ανθρώπινης αρετής και κυρίως στην αρετή της φρόνησης. Προτού μας δοθεί όμως ο ορισμός της ευδαιμονίας και πριν από κάθε αναφορά στην έννοια της αρετής, ο Αριστοτέλης σπεύδει να μας αναγγείλει ότι το ανώτατο αγαθό για τον άνθρωπό συνδέεται με την πράξη και αποτελεί αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης, της ανώτατης επιστήμης για τον άνθρωπο, η οποία είναι υπερκείμενη όλων των άλλων επιστημών, καθώς ορίζει ποιες από αυτές και για ποιο σκοπό θα καλλιεργηθούν στο πλαίσιο της πόλης [69]. Σε μια προσπάθεια να προσδιοριστεί το έργο του ανθρώπου, εντός του οποίου ενυπάρχει το αγαθό του, ο Αριστοτέλης

[68] Ηθικά Νικομάχεια , 1102a 5
[69] Ηθικά Νικομάχεια, 1194a 26-1194b 11

καταλήγει ότι το έργο αυτό είναι πρακτική τις τοῦ λόγον ἔχοντος [70] , ενώ το ανθρώπινο τέλος ταυτίζεται με κάποιες πράξεις και ενέργειες [71]. Η ευδαιμονία δηλαδή θεωρείται ευζωία και ευπραξία. Επίσης, η ευδαιμονία ως ενέργεια της ψυχής δεν σημαίνει τίποτα άλλο παρά πράξη ή καλή πράξη [72], και τέλος μας αποκαλύπτεται ότι ο στόχος της πολιτικής επιστήμης να κάνει τους πολίτες καλούς και ικανούς να πράττουν ωραίες πράξεις ισοδυναμεί με την ευδαιμονία [73]. Το ζήτημα της ευδαιμονίας εγκαθιδρύεται σε μια πρακτική διάσταση, κάτι απόλυτα αναμενόμενο από μια ηθική πραγματεία, όπως είναι τα Ηθικά Νικομάχεια, που δεν έχει ως στόχο τη θεωρητική γνώση, αλλά εξετάζει το ζήτημα των πράξεων και πώς πρέπει αυτές να πράττονται [74]. Η όλη πραγμάτευση του ζητήματος της ευδαιμονίας από τον Αριστοτέλη στο πρώτο βιβλίο αναδεικνύει επομένως, κατά κάποιο τρόπο, την ανωτερότητα του πρακτικού βίου έναντι των άλλων ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Το μόνο σημείο στο πρώτο βιβλίο όπου η ως άνω άποψη φαίνεται να διαψεύδεται είνα το σημείο , όπου αξιολογούνται οι τρεις κυριότεροι τρόποι ζωής ως προς τη δυνατότητα τους να οδηγήσουν στην ευδαιμονία: ο βίος της ηδονής, ο πολιτικός βίος και ο θεωρητικός βίος[75] . Ο τρίτος κατά σειρά βίος, ο θεωρητικός, χωρίς διευκρίνιση, αφήνεται ουσιαστικά να εξεταστεί στο τελευταίο βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων. Σε αυτό το χωρίο, λοιπόν, σημειώνεται η πρώτη αντιπαράθεση ανάμεσα σε θεωρία και πράξη, η οποία μας προϊδεάζει για την τελική σύγκριση που θα τελεστεί στο τελευταίο μέρος της πραγματείας. Επόμενο ζήτημα προς διερεύνηση είναι το ζήτημα της αρετής. Οι αρετές, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αποτελούν ψυχικές καταστάσεις που είναι άξιες επαίνου και διακρίνονται σε ηθικές (αρετές του χαρακτήρα, οι οποίες ανήκουν στο άλογο μέρος της ψυχής, αλλά είναι δεκτικές του λόγου) και διανοητικές (αρετές του νου – λογικό μέρος της ψυχής). Στο βιβλίο ΙΙ ο Αριστοτέλης προσδιορίζει την έννοια της ηθικής αρετής ως μια

[70] Ηθικά Νικομάχεια, 1098a 3-4
[71] Ηθικά Νικομάχεια, 1098b 18-22
[72] Ηθικά Νικομάχεια, 1198b 30-1099a 3
[73] Ηθικά Νικομάχεια, 1099b 29-1100a 1
[74] Ηθικά Νικομάχεια, 1103b 25-30
[75] Ηθικά Νικομάχεια, 1095b 22-1096a 5

ελεύθερα επιλεγόμενη κεκτημένη συνήθεια, η οποία στοχεύει στο μέσον ως προς εμάς, καθορίζεται από τον ορθό λόγο και πιο συγκεκριμένα συμφωνεί με όσα προστάζει η λογική του φρόνιμου ανθρώπου (ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετική, ἐν μεσότητι οὖσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὡρισμένῃ λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὁρίσειεν) [76]. Στα βιβλία ΙΙ-ΙV εξετάζεται το ζήτημα της ηθικής αρετής ως μεσότητας ανάμεσα σε δύο υπερβολές και γίνεται χρήση παραδειγμάτων συγκεκριμένων ηθικών αρετών. Τα επόμενα βιβλία αφιερώνονται σε αρετές που κατέχουν μια ιδιαίτερη θέση στο ηθικό σύστημα του Αριστοτέλη (V: Δικαιοσύνη, VII: Εγκράτεια, VIII-IX: Φιλία). Η έντονη προσήλωση στις ηθικές αρετές και η υπεροχή τους όσον αφορά στην έκταση της πραγμάτευσης εντός των Ηθικών Νικομαχείων διακόπτεται μόνο στο βιβλίο VI, κατά την πραγμάτευση των διανοητικών αρετών. Στο βιβλίο Χ ο Αριστοτέλης εξετάζει το ζήτημα της ηδονής και πώς αυτή συνδέεται με την ευδαιμονία. Τα τελευταία κεφάλαια, όμως, του βιβλίου αυτού, ανακεφαλαιώνοντας, τα αφιερώνει στην επανεξέταση του ζητήματος της ευδαιμονίας. Αναζητώντας κατά τον ορισμό του ύψιστου αγαθού [77] την τελειοτάτην αρετή, σύμφωνα με την οποία ενεργεί η ψυχή, καταλήγει σε ένα, αν μη τι άλλο, απρόσμενο συμπέρασμα με βάση την γενικότερη εντύπωση που θα μπορούσε να αποκομίσει κάποιος από ό,τι προηγήθηκε, αλλά και από τον ειδικό χαρακτήρα της πραγματείας. Η τέλεια ευδαιμονία συνδέεται με την τέλεια αρετή, η οποία προέρχεται από το ανώτερο, το καλύτερο και το θεϊκότερο στοιχείο του εαυτού μας: τον νου. Η ευδαιμονία, επομένως, ταυτίζεται με τον θεωρητικό βίο και προσδιορίζεται ως η ενέργεια που επιδίδεται σε νοητικές και πνευματικές ενασχολήσεις. Τα επιχειρήματα του Αριστοτέλη σπεύδουν να δικαιολογήσουν την ως άνω θέση. Η ανωτερότητα αυτής της ενέργειας δεν οφείλεται μόνο στη ανωτερότητα του νου έναντι όλων των άλλων ανθρώπινων στοιχείων αλλά και στην ανωτερότητα των αντικειμένων με τα οποία συνδέεται ο νους, εν σχέσει με όσα μπορούμε να γνωρίσουμε. Η

[76] Ηθικά Νικομάχεια, 1106b 36-1107a 1
[77] Ηθικά Νικομάχεια, 1098a 16

αυτάρκειά της ως άνω ενέργειας είναι συνυφασμένη με το αντικείμενό της, διότι ο φιλόσοφος, (ο άνθρωπος δηλαδή που ζει σύμφωνα με τον θεωρητικό βίο) πέραν των βασικών για την ζωή εξωτερικών αγαθών, έχει λιγότερο από κάθε άλλον ενάρετο άνθρωπο χρεία των εξωτερικών αγαθών και των άλλων ανθρώπων, καθώς η πνευματική του ενασχόληση δεν απαιτεί καμία εξωτερική συμβολή και αρκεί μόνον η ίδια για να του επιφέρει την ευδαιμονία. Η ενέργεια αυτή, επίσης, είναι η μόνη που επιδιώκεται αποκλειστικά χάριν αυτής χωρίς να παρεμβάλλονται παράταιρα οφέλη, όπως συμβαίνει συνήθως με τις πρακτικές δραστηριότητες [78]. Πέραν των τριών αυτών χαρακτηριστικών που καλύπτουν τις προϋποθέσεις για το υπέρτατο αγαθό που τέθηκαν στο πρώτο βιβλίο, ο Αριστοτέλης τονίζει ακόμα την αδιάλειπτη συνέχεια με την οποία δύναται ο άνθρωπος να επιτελεί αυτή την ενέργεια, καθώς και την υπέρτατη ηδονή που λαμβάνει από τις θεωρητικές ενατενίσεις [79] . Από τον καταληκτικό λόγο, λοιπόν του Αριστοτέλη για την ευδαιμονία δεν μας μένει καμία αμφιβολία: ὥστ' εἴη ἂν ἡ εὐδαιμονία θεωρία τις [80]. Τι συμβαίνει όμως με τον άνθρωπο της πράξης; Μπορεί να είναι ευδαίμων και σε τι βαθμό; Κατά τον Σταγειρίτη, η σύμφωνη με τις ηθικές αρετές πρακτική ζωή επιτυγχάνει κατά έναν δευτερεύοντα τρόπο την ευδαιμονία. Η ως άνω ευδαιμονία προσιδιάζει στην ανθρώπινη φύση και στα πάθη μας, είναι κάτι που πρέπει να κατακτηθεί, αλλά ασφαλώς είναι κατώτερης σπουδαιότητας από την ευδαιμονία του θεωρητικού βίου που συνδέεται με το θεϊκότερο κομμάτι του εαυτού μας [81]. Η απάντηση του Αριστοτέλη περιπλέκει ακόμα περισσότερο τα πράγματα και μας προκαλεί σύγχυση. Πως είναι δυνατόν να υπάρχουν δύο είδη ευδαιμονίας, έστω και με κάποια διαβάθμιση, τη στιγμή που υπάρχει μόνο ένα ύψιστο αγαθό; Μολονότι ο Αριστοτέλης καθορίζει ως ανώτερη μορφή ευδαιμονίας τον θεωρητικό βίο, δεν καθίσταται απόλυτα σαφές αν ο πρακτικός βίος αποβλέπει σε ένα τελείως διαφορετικό είδος ευδαιμονίας ή αν

[78] Ηθικά Νικομάχεια, 1177a 19-25
[79] Ηθικά Νικομάχεια, 1177a 27-1177b 4
[80] Ηθικά Νικομάχεια, 1178b 31-32
[81] Ηθικά Νικομάχεια, 1178a 9-22

αυτά τα δύο είδη έχουν κάποια σχέση μεταξύ τους. Αν, όσον αφορά στην ερμηνεία μας, στηριζόμασταν μόνο στο προαναφερθέν βιβλίο Χ, ίσως να καταλήγαμε σε μια ατελή επίλυση του ζητήματος. Σε αυτό το σημείο, όμως, ελπίζουμε να μας διαφωτίσει περισσότερο το βιβλίο VI, όπου γίνεται μια εκτενής αναφορά στις αρετές της θεωρίας και της πράξης. Το βιβλίο VI των Ηθικών Νικομαχείων επικεντρώνεται στην έρευνα των διανοητικών αρετών και ειδικότερα της φρόνησης. Ο σκοπός της εξέτασης των διανοητικών αρετών είναι διπλός: Αφενός, να αποκαλυφθεί η τέλεια αρετή που απαιτείται για την ευδαιμονία, γεγονός που επιβάλλει, εκτός από τις ηθικές αρετές, να διερευνηθούν και οι διανοητικές. Αφετέρου, να εξεταστεί η λειτουργία του ορθού λόγου, ως στοιχείο της διάνοιας, που κατέχει ο ενάρετος άνθρωπος . Στην αρχή του βιβλίου, η προσοχή του Αριστοτέλη στρέφεται στον ορθό λόγο, ο οποίος αποκαλύπτει τη μεσότητα των έξεων, και σύμφωνα με τον οποίο ενεργεί ο ηθικά ενάρετος άνθρωπος [82]. Για τον λόγο αυτό στρέφεται στην κατεξοχήν διανοητική αρετή στο πεδίο της πράξης, την φρόνηση, δεδομένου ότι εντός της διαφαίνεται η λειτουργία του ορθού λόγου, καθώς επίσης διότι η ίδια προαπαιτείται ήδη από τον ορισμό της αρετής. Ο φιλόσοφος στη συνέχεια προβαίνει σε μια διάκριση του λογικού μέρους της ψυχής σε δύο μέρη, το επιστημονικό και το λογιστικό. Το πρώτο έχει ως αντικείμενο τα όντα, των οποίων οι αρχές είναι αμετάβλητες και το δεύτερο τα όντα, των οποίων οι αρχές μεταβάλλονται. Κοινό στοιχείο αμφοτέρων είναι η επιδίωξη της αλήθειας, με διαφορετικό τρόπο ασφαλώς το καθένα. Η έξις με την οποία το καθένα πετυχαίνει τον στόχο του είναι η αρετή του. Με τα αμετάβλητα όντα συνδέεται η θεωρία, [83], [84], [85] ενώ με τα μεταβαλλόμενα συνδέονται η πράξις και η ποίησις. Προς αναζήτηση των παραπάνω έξεων ο Αριστοτέλης παραθέτει πέντε τρόπους με τους οποίους "αληθεύουμε" (τέχνη, επιστήμη, φρόνηση, σοφία, νους)

[82] Ηθικά Νικομάχεια, 1138b 33-34
[83] Ross (1991), σ. 305-306
[84] Ηθικά Νικομάχεια, 1106b 36-1107a 1
[85] Σκαλτσάς (1993), σ. 19.

[86] και αναλύοντας τον καθένα από αυτούς καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αρετή της θεωρίας είναι η σοφία, αρετή της ποιήσεως είναι η τέχνη και αρετή της πράξης η φρόνηση. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, σκοπός του λογικού μέρους της ψυχής είναι η αλήθεια.
Παραθέτοντας τους πέντε τρόπους με τους οποίους η ψυχή αληθεύει, αναζητάει, μέσω συγκρίσεων και ορισμών αυτών των αρετών, εκείνη τη μορφή ορθότητας που αναφέρεται στην πράξη ή τη λειτουργία του ορθού λόγου στο πεδίο της πράξης. Οι πέντε αυτές αρετές είναι πέντε τρόποι ορθής γνώσης που, σύμφωνα με τον λεπτό διαχωρισμό που επιτυγχάνει ο Αριστοτέλης, ο καθένας κάνει χρήση του ορθού λόγου στο πεδίο που του αντιστοιχεί [87]. Την ίδια την φρόνηση ο Αριστοτέλης την ορίζει ως εξής: ἕξιν μετὰ λόγου ἀληθῆ περὶ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ πρακτικήν και θα διακρίνει τα διάφορα είδη της (πολιτική, οικονομική και ατομική φρόνηση), κάνοντας αναφορά στα εγγενή χαρακτηριστικά της. Σε μια προσπάθεια να καθορίσει το περιεχόμενο και τον ρόλο της φρονήσεως, προσδιορίζει τις υπόλοιπες αρετές και τις αντιπαραθέτει με την φρόνηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7ο: <u>ΑΠΟ ΤΗΝ ΦΡΟΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ</u>

Ο Αριστοτέλης εξετάζει την πορεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς ιεραρχώντας αξιολογικά τα ανθρώπινα αγαθά και κατονομάζοντας ως ανώτερη ανθρώπινη ενέργεια , την ευδαιμονία . Σε αυτό ακριβώς το σημείο διαφαίνεται η τελολογική ηθική του Αριστοτέλη που αναδεικνύει την ευδαιμονία σε υπέρτατο αγαθό . Όμως ποιές αρετές και ποιά αγαθά πρέπει να κατακτήσει ο άνθρωπος στην πορεία της ζωής του προκειμένου να γίνει ευδαίμων ; Η απάντηση στο άνωθεν ερώτημα βρίσκεται στις τρεις ηθικές πραγματείες του φιλοσόφου και κατά κύριο λόγο στα Ηθικά Νικομάχεια . Αυτό που πρωτίστως θα μας απασχολήσει είναι ο φρόνιμος άνθρωπος , δηλαδή αυτός που έχει κατακτήσει την αρετή της φρόνησης και κατά πόσο μπορεί ένας

[86] Ηθικά Νικομάχεια 1139b 14-17
[87] Broadie 1991, σ. 186-187

τέτοιος άνθρωπος να γίνει και ευδαίμων. Η ευδαιμονία κατά τον Αριστοτέλη είναι ενέργεια που συμφωνεί με την τέλεια αρετή. Το γεγονός ότι ο φιλόσοφος χαρακτηρίζει την ευδαιμονία ως ενέργεια , σημαίνει αυτόματα ότι δε μπορεί να είναι ευδαίμων κάποιος που κοιμάται, καθώς ο αγαθός και ο μη αγαθός καθόλου δε διαφέρουν κατά τη διάρκεια του ύπνου [88]. Αντίθετα , διαφέρουν ,όταν ενεργούν . Κυριολεκτικά το επίθετο ευδαίμων σημαίνει αυτόν που προστατεύεται από τον αγαθό δαίμονα. Συνήθως δηλώνει την ευτυχία, την καλή τύχη. Η εύνοια της τύχης είναι απαραίτητη για την απόκτηση της ευδαιμονίας με την έννοια ότι εστιν ουν η ευτυχια αλογος φυσις [89]. Στην αριστοτελική ηθική καλή τύχη είναι φύση χωρίς λογική. Καλότυχος είναι όποιος επιλέγει τα αγαθά χωρίς λογική και κατακτώντας τα ,τα αποκτά φύσει, αφού μέσα στην ψυχή υπάρχει κάτι που μας ωθεί χωρίς λογική σε πράγματα αγαθά ή που μας ταιριάζουν. Όλοι οι άνθρωποι επιδιώκουν τα αγαθά αλλά διαφορετικά αγαθά ο καθένας, ανάλογα με το τι θεωρεί σημαντικότερο και σύμφωνα πάντα με αυτό που λείπει από τη ζωή του. Η υποκειμενική προσέγγιση της έννοιας του αγαθού δεν αποτελεί μέτρο για τον προσδιορισμό του υπέρτατου αγαθού. Η ευδαιμονία είναι το τέλειο αγαθό και σαφέστατα είναι η αιτία που όλα τα υπόλοιπα επιθυμητά αγαθά είναι αγαθά. Είναι πασιφανές στο σημείο αυτό ότι η ευδαιμονία ,εφόσον είναι ενέργεια, ταυτίζεται με τον τρόπο ζωής και τρεις είναι οι κύριοι τρόποι ζωής : ο φορτικοτατος την ηδονή ,ή αλλιώς ο απολαυστικός , ο πολιτικός και ο θεωρητικός[90]. Ποιός από τους παραπάνω είναι ο ιδανικότερος τρόπος ζωής είναι κάτι που θα εξεταστεί στην πορεία. Ο Αριστοτέλης προκειμένου να ολοκληρώσει τον ορισμό της ευδαιμονίας, αναφέρει το ιδιαίτερο γνώρισμα του ανθρώπου , που τον διακρίνει από τα άλλα είδη έμβιων όντων και που είναι η ψυχης ενέργεια κατά λογον[91]. Τέλειος είναι ο

---

[88] Ηθικά Νικομάχεια, 1095b 16-19

[89] Αριστοτέλης ,Μεγάλα Ηθικά Βιβλίο Β' ,1207a 37-39 , τομ.4 , εισαγ.-μτφρ.-σχόλια ομάδα Κάκτος , εκδ. κάκτος ,Αθήνα 1993 ,σσ206 , 208 .

[90] Ηθικά Νικομάχεια, 1095b 16-19 .

[91] Κόντος Π.,«Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη: Ηθική και πολιτική φιλοσοφία» ,στο :Ελληνική φιλοσοφία και Επιστήμη: από την αρχαιότητα εως τον 20 ο αιώνα ,επιμ.Στ . Βιρβιδάκης ,Κ.Ιεροδιακόνου ,Γ. Χριστίδης και Α . Μελίστα , τ. Α' , εκδ. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο , Πάτρα 2000 ,σ . 207 .

άνθρωπος που εκτελεί τέλεια αυτή τη λειτουργία και κάθε πράξη εκτελείται τέλεια, όταν επιτελείται σύμφωνα με την οικειαν αρετην[92] .

Πράγματι η ευδαιμονία είναι το ανώτατο αγαθό και τα αγαθά με τη σειρά τους διακρίνονται σε εξωτερικά , σε αυτά που έχουν σχέση με το σώμα και σε αυτά που έχουν σχέση με τη ψυχή. Και η ευδαιμονία δε μπορεί παρά να υπάρχει μέσα στη ψυχή, να αποτελεί ψυχική ενέργεια και μάλιστα σύμφωνη προς την τέλεια αρετή, διότι ο σκοπός της σχετίζεται με τη ψυχή και όχι με τα αγαθά έξω από αυτή[93] . Φυσικά τα εξωτερικά αγαθά και τα αγαθά του σώματος αποτελούν μέσα για την επίτευξη της ευδαιμονίας αλλά δεν είναι αυτά καθαυτά η ευδαιμονία. Οι ενάρετες πράξεις που συνοδεύουν τη ζωή του ευδαίμονα είναι φύσει ηδονικές, περιέχουν την ηδονή, την ευχαρίστηση, γι'αυτό και ο ευδαίμων δεν έχει ανάγκη από επιπρόσθετη ηδονή[94].Από τη στιγμή που η ευδαιμονία είναι συνυφασμένη με την έννοια της αρετής δε μπορεί παρά να έχει ως σκοπό της το θείο, όπως και η ίδια η αρετή. Τον ίδιο ακριβώς σκοπό προσδιορίστηκε ότι έχει και η πολιτική επιστήμη, που επιδιώκει το άριστο αγαθό. Η ευδαιμονία της πολιτείας προηγείται σε σχέση με την ευδαιμονία του ατόμου [95]. Κατά μία έννοια η ευδαιμονία ανήκει στα θεία πράγματα και είναι λογικό ότι δε μπορεί να υπάρχει σε όλους τους ανθρώπους. Επιπρόσθετα φτάνει κάποιος στην ευδαιμονία από δική του πρωτοβουλία και όχι τυχαία, με τη λογική ότι καθετί που εξαρτάται από τη φύση είναι το καλύτερο δυνατό και εύλογα προτιμότερο από εκείνο που γίνεται τυχαία. Ταυτόχρονα έτι δε η ευδαιμονία εν βίω τελείω [96]. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο ευδαίμων βίος αφορά το σύνολο της ανθρώπινης ζωής και όχι σύντομες περιόδους αυτής. Η ταύτιση της ευδαιμονίας με την ολότητα του βίου δε σημαίνει ότι κάποιος

---

[92] Ηθικά Νικομάχεια, 1098 a 15
[93] Ηθικά Νικομάχεια, 1098 b 12-16
[94] Ross , D .: Αριστοτέλης (μτφ. Μ . Μητσού) .Αθήνα : ΜΙΕΤ 1993 ,σ σ324-325
[95] Ηθικά Νικομάχεια, 1094b 5-11
[96] Ηθικά Νικομάχεια 1098a 18

γίνεται ευδαίμων τη στιγμή του θανάτου του αλλά ότι αντιμετωπίζει τη ζωή του υπό το πρίσμα μιας αέναης ηθικής αντίληψης των πράξεων του. Η θεϊκή φύση της ευδαιμονίας είναι εύλογο να φανερώνει και τη σταθερότητά της ως ενέργεια. Αν και αναφέρεται στους ανθρώπους, διαπιστώνουμε ότι τίποτε στον ανθρώπινο βίο δε χαρακτηρίζεται από απόλυτη σταθερότητα. Όμως ο άνθρωπος που ζει σύμφωνα με την αρετή γνωρίζει να διαχειρίζεται με τον ιδανικότερο τρόπο τις εναλλαγές της τύχης [97]. Για τους προαναφερθέντες λόγους η ευδαιμονία θεωρείται αξιέπαινη και αξιότιμη, διότι επαινούμε πάντα την αρετή και κατ'επέκταση την ευδαιμονία, που αποτελεί την αιτία όλων των άλλων αγαθών και αρετών. Ποιές είναι όμως εκείνες οι ιδιότητες που αποδίδει ο Αριστοτέλης στην ευδαιμονία και οι οποίες την καθιστούν ιδανικό αγαθό ; Η ευδαιμονία χαρακτηρίζεται από τον ίδιο ως αγαθό τέλειο[98], διότι είναι αιρετό για χάρη του ίδιου και όχι για κάποιο άλλο αγαθό. Επίσης είναι αγαθό αύταρκες[99] ,διότι αυτό και μόνο το αγαθό αρκεί να κάνει τον τρόπο ζωής αυτού που το επιλέγει άξιο επιλογής. Τέλος είναι μη συναριθμούμενο [100], διότι περιλαμβάνει κάθε δυνατό ανθρώπινο αγαθό. Σαφέστατα, λοιπόν, υπάρχει τελικό αγαθό, διότι διαφορετικά δε θα υπήρχε τέρμα στην ικανοποίηση και την πλήρωση της ανθρώπινης όρεξης. Κατά συνέπεια δε θα υπήρχε και τέλεια μορφή βίου. Για ποιό λόγο, όμως, ο φιλόσοφος αναφέρει ότι ευδαιμονειν βουλομεθα μεν και φαμεν, προαιρουμεθα δε λεγειν ουχ αρμοζει [101], δηλαδή επιθυμούμε την ευδαιμονία αλλά δεν προαιρούμεθα την ευδαιμονία. Η διευκρίνιση αυτή υπαγορεύεται από τον Αριστοτέλη επιτυχώς και σκοπίμως. Δεν προαιρούμεθα την ευδαιμονία για τον απλό λόγο ότι η προαίρεση προϋποθέτει μία διαδικασία εκλογής ενός αγαθού έναντι ενός άλλου. Όμως, με τη λογική αυτή, κάθε

[97] Ηθικά Νικομάχεια, 1100b 17-24
[98] Ηθικά Νικομάχεια, 1097a 33-34
[99] Ηθικά Νικομάχεια, 1097b 14
[100] Ηθικά Νικομάχεια, 1097b 16-18
[101] Ηθικά Νικομάχεια, 111b 28-29

εκλογή μας θα απαιτεί ένα περαιτέρω αγαθό, το οποίο προσπαθούμε να επιτύχουμε και το οποίο εξηγεί την τελευταία μας εκλογή χωρίς να υπάρχει τελειωτικό σημείο. Κάθε φορά θα υπάρχει άπειρη σειρά αγαθών που το καθένα το επιδιώκουμε για χάρη άλλου αγαθού. Συμπερασματικά η προαίρεση δεν είναι μία διαδικασία που αρμόζει στην εκλογή της ευδαιμονίας, για το λόγο ότι η ευδαιμονία ορίστηκε προηγουμένως ως το τέλειο αγαθό και δε μπορούμε παρά μόνο να τη βουλόμεθα να την επιθυμούμε αυτή καθαυτή. Η επιθυμία ενός αγαθού δε χρειάζεται να βασίζεται σε λόγους, ενώ η εκλογή βασίζεται σε λόγους. Διαλέγουμε ευδαίμονα ζωή, γιατί αυτή είναι η ζωή που ορεγόμεθα. Ενώ διαλέγουμε το ένα αγαθό έναντι άλλου αγαθού , επειδή αυτό θα μας προσφέρει την ευδαίμονα ζωή [102]. Τίθενται τα ερωτήματα: Πρώτον, γιατί ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει παραδείγματα συγκεκριμένων ανθρώπων που έζησαν ως ευδαίμονες; Ή μήπως υπονοεί ως ευδαίμονα το βίο του φιλοσόφου που διάγει ο ίδιος; Δεύτερον , ο ευδαίμων βίος ως μείξη λιγότερο ανθρώπινης και περισσότερο θεϊκής φύσης αντιπροσωπεύει μια τραγική μειοψηφία των ανθρώπων ή ακόμη και κανέναν άνθρωπο ;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8ο: Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΦΡΟΝΗΣΗΣ

Το πρώτο στάδιο εφαρμογής της φρόνησης ξεκινά με τη βούλευση. Η βούλευση είναι βουλή, είναι ζύγισμα των θετικών και των αρνητικών και φωτίζεται από το λογισμό. Η ευβουλία είναι με τη σειρά της η ορθότητα της βουλής. Ο Αριστοτέλης διαχωρίζει την ευβουλία από την ευστοχία και την αγχίνοια. Η ευβουλία πάντα γνωρίζει τους λόγους που οδηγούν το άτομο να πάρει μία συγκεκριμένη θέση και πάντα ακολουθεί ορθολογιστική μέθοδο. Η Βούλευση, λοιπόν, είναι εξέταση όλων των εναλλακτικών οδών που μελετά ο φρόνιμος, προκειμένου να φθάσει σ’ένα συμπέρασμα, σχετικά με το τι θα

[102] Σκαλτσάς ,Θ.: Ο χρυσούς αιών της αρετής: Αριστοτελική ηθική . Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1993 σ24

πράξει σε μία συγκεκριμένη περίπτωση[103]. Ο φρόνιμος πάντα βουλεύεται για κάποιο σκοπό, ο οποίος ανταποκρίνεται στις επιθυμίες του. Η διαδικασία εξέτασης και σύγκρισης των εναλλακτικών οδών φθάνει στο τέλος της [104], όταν το άτομο κρίνει ποια είναι η προτιμότερη και καταλληλότερη. Το στάδιο αυτό της κρίσης διαχωρίζεται από την προαίρεση κατά τον Αριστοτέλη. Τι είναι, όμως, η προαίρεσις ; Η απάντηση δίνεται από τον ίδιο το φιλόσοφο: και η προαιρεσις αν είη βουλευτικη ορεξις των εφ ημιν, εκ του βουλευσασθαι γαρ κριναντες ορεγομεθα κατά την βουλευσιν[105]. Από τη μια ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει στην προαίρεση το συνδυασμό όρεξης και διανόησης και από την άλλη την ψυχική εκείνη κατάσταση, κατά την οποία το άτομο έχει καταλήξει στην καλύτερη πορεία πράξης και δεν έχει ανάγκη από καμία ψυχική αλλαγή για να αρχίσει την πραγμάτωσή της [106]. Όταν ο άνθρωπος φθάσει στην προαίρεση, δεν έχει αναγνωρίσει μόνο την καλύτερη εναλλακτική πορεία αλλά έχει σχηματίσει και την πρόθεση να την πραγματοποιήσει. Επομένως, η προαίρεση είναι διανοητική όρεξη ή ορεκτικός νους. Είναι η πρόθεση να πραγματοποιηθεί η πράξη και αυτό ακριβώς αποκαλούμε απόφαση. Η απόφαση είναι η ψυχική ενέργεια που συνδυάζει το νοητικό (την αναγνώριση της καλύτερης πράξης) και το επιθυμητικό, που είναι η δημιουργία της πρόθεσης. Αν κατανοήσουμε την προαίρεση, ως λήψη απόφασης, έχουμε ήδη μπει στην αρχή εκτέλεσης της πράξης. Ακολούθως, η πράξη είναι τέλος, εάν αρχίσει, έχει ταυτόχρονα τελειώσει και η πράξη του φρόνιμου έχει τέλος. Εδώ ακριβώς έγκειται και η διαφορά πράξης και ποίησης. Η πράξη τη στιγμή που αρχίζει ,τελειώνει, ενώ η ποίηση είναι κίνηση, με την έννοια ότι το τέλος πραγματώνεται σταδιακά [107] .

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9ο: Η ΦΡΟΝΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΛΗ

Η σχέση της φρονήσεως και της εκλογής του τέλους αποτελεί

---

[103] Σκαλτσάς ,Θ.: Ο χρυσούς αιών της αρετής :Αριστοτελική ηθική .Αθήνα :Αλεξάνδρεια 1993 , σ σ27-28
[104] Ηθικά Νικομάχεια, 1142b 32-3
[105] Ηθικά Νικομάχεια, 1113a 10-12
[106] Σκαλτσάς ,Θ : Ο χρυσούς αιών της αρετής :Αριστοτελική ηθική .Αθήνα :Αλεξάνδρεια 1993 , σ. 36-37
[107] Ηθικά Νικομάχεια, 1140 b 1-8

επίκεντρο διαμάχης των ερμηνευτών των Ηθικών Νικομαχείων. Η αντίφαση που προκύπτει μεταξύ των δύο χωρίων, του τρίτου και έκτου βιβλίου είναι διακριτή.[108] Τα κείμενα του χωρίου του τρίτου βιβλίου αναφέρουν ότι η βούληση καθορίζει το τέλος και το σκοπό, ενώ η βούλευση τα μέσα για το τέλος. Από το κείμενο του χωρίου του έκτου βιβλίου: το πρώτο αναφέρει ότι η φρόνηση δεν αναφέρεται μόνο στα αγαθά που αφορούν ένα επιμέρους πρόβλημα αλλά και σε εκείνα που συντελούν στην ευδαιμονία του ατόμου. Το δεύτερο χωρίο διευκρινίζει ότι η φρόνηση δεν πρέπει να περιορίζεται στον καθορισμό των καθόλου (σχετικά με τις πράξεις του φρόνιμου) αλλά να ασχολείται και με τον καθορισμό των καθεκάστων, των συγκεκριμένων πράξεων. Σύμφωνα, λοιπόν, με το δεύτερο χωρίο ο φρόνιμος δε βουλεύεται μόνο για τα μέσα αλλά και για τα τέλη. Επιπλέον, η βούλευση δεν καταλήγει μόνο στον καθορισμό των γενικών κανόνων (που διαμορφώνουν τις αποφάσεις του φρόνιμου.) Αυτό που θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε ότι η αντίφαση αυτή δεν είναι παρά μόνο φαινομενική είναι η εξέταση του αντικειμένου της βούλευσης. Η βούλευση ,όπως σημειώνει ο Αριστοτέλης στην αρχή των Ηθικών Νικομαχείων πρέπει να έχει κάποιο τέλος (διαφορετικά θα συνεχίζεται επ'άπειρον[109]). Ο Σταγειρίτης διαχωρίζει το τέλειο τέλος, την ευδαιμονία, από τα τέλη που είναι μέσα για άλλο σκοπό ή τα τέλη τα ίδια). Υπό αυτό το πρίσμα το αποτέλεσμα κάθε βούλευσης μπορεί να είναι κάποιο μέσο για την εκπλήρωση ενός σκοπού αλλά υπάρχουν και βουλεύσεις που αποτελούν ταυτόχρονα και τα μέσα για την εκπλήρωση του τέλειου τέλους [110]. Συνεπώς, ο φρόνιμος βουλεύεται σχετικά με τα μέσα αλλά και σε σχέση με κάποια τέλη αυτά καθαυτά. Αυτό που δε μπορεί να κάνει ο φρόνιμος είναι να βουλεύεται για όλα τα τέλη.

[108] Ηθικά Νικομάχεια, 1111b 26-27 , 1112b 11-12 , 1113 b 3-4 , 1140a 25-28 , 1141b 14-15
[109] Ηθικά Νικομάχεια, 1094a18-21
[110] Σκαλτσάς , οπ.π. ,σ 86

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10ο: ΠΟΙΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΘΕΩΡΕΙΤΑΙ ΦΡΟΝΙΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΦΡΟΝΙΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΡΟΝΗΣΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΥΨΙΣΤΗ ΑΡΕΤΗ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ.

Αν θέλουμε να προσδιορίσουμε αδρομερώς τον ορισμό του φρόνιμου ανθρώπου, θα ήταν ωφέλιμο να συγκρίνουμε τον φρόνιμο με τον ακρατή και τον εγκρατή. Πολλάκις έχει αναφερθεί ότι φρόνιμος είναι αυτός στον οποίο οι επιθυμίες συμφωνούν με την προαίρεση της βούλευσης [111]. Ο ακρατής , όπως και ο φρόνιμος έχουν ορθή προαίρεση αλλά ο φρόνιμος πράττει εκείνα που επιθυμεί. Συνεπώς ο ακρατής διαφέρει από τον φρόνιμο, όσον αφορά τη συμφωνία της προαίρεσης με την πράξη. Από την άλλη , ο φρόνιμος και ο εγκρατής συμφωνούν στην προαίρεση και την πράξη αλλά διαφέρουν στις επιθυμίες. Ο εγκρατής έχει μεγάλες και κακές επιθυμίες, τις οποίες ο φρόνιμος δεν έχει σε καμία περίπτωση. Και στα δύο άτομα (και στο φρόνιμο και στον εγκρατή) το λογιστικό μέρος της ψυχής υπερνικά το επιθυμητικό με λιγότερη αντίσταση από την πλευρά του εγκρατούς απ’ότι στον φρόνιμο. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο εγκρατής έχει όλες τις επιθυμίες (τις κακές), τις οποίες δεν έχει ο φρόνιμος, για τον απλό λόγο ότι ο φρόνιμος δεν επιθυμεί καν τα πράγματα, στα οποία εναντιώνεται το λογιστικό[112]. Ο φρόνιμος αναγνωρίζει την αλήθεια και μέσω της ορθής επιθυμίας και πράξης γίνεται ο κανόνας και το μέτρο για τον ίδιο και για τους άλλους ανθρώπους [113]. Αυτό είναι και το κύριο χαρακτηριστικό του φρόνιμου, ο οποίος αποτελεί την τελευταία συνιστώσα του ορισμού της ηθικής αρετής. Όλες οι αρετές αναφέρονται σε πράξεις, όπως και η φρόνηση, που σύμφωνα με τον ορισμό της αρετής καθορίζονται από τον φρόνιμο. Η φρόνηση είναι ένα είδος αρχιτέκτονα ανάμεσά τους. Όπως θα προστάξει και θα ορίσει η φρόνηση, έτσι θα ενεργήσουν οι αρετές και ο αγαθός άνθρωπος. Η φρόνηση παρομοιάζεται με ένα είδος επιτρόπου σε έναν οίκο, φροντίζει για τα πάντα και κυρίως για τον κύριο του, χωρίς να σημαίνει ότι κυριαρχεί

[111] Ηθικά Νικομάχεια, 1146a 4-13
[112] Ηθικά Νικομάχεια, 1151b 34
[113] Ηθικά Νικομάχεια, 1113a 32-33

πάνω σε όλους, δεν εξουσιάζει όσα είναι ανώτερά της, όπως για παράδειγμα τη σοφία . Με άλλα λόγια η φρόνηση αποτελεί ένα είδος επιτρόπου της σοφίας, της προσφέρει άνεση για να εκτελέσει το έργο της [114]. Βέβαια, η σοφία και η φρόνηση είναι και οι δύο αρετές του έλλογου μέρους της ψυχής, η φρόνηση του λογιστικού, η σοφία του επιστημονικού και οι δύο αποτελούν αυτές καθαυτές αρετές. Η φιλοσοφική σοφία, όπως προαναφέραμε, είναι ένωση νου και επιστήμης. Με την κατοχή και την άσκησή της, ως τέλεια αρετή, κάνει τον άνθρωπο ευδαίμονα. Και ο τέλειος σκοπός (η ευδαιμονία) επιτελείται μόνο σε συμφωνία με τη φρόνηση και την ηθική αρετή, διότι η αρετή εξασφαλίζει την ορθότητα της σκοποθεσίας, ενώ η φρόνηση υποδεικνύει τα μέσα για την πραγμάτωση του σκοπού. Μόνο ο αγαθός άνθρωπος βλέπει καθαρά το τέλος και το άριστο, που είναι η ευδαιμονία. Και κανείς δε μπορεί να υπάρξει αγαθός δίχως φρόνηση ή να έχει κανείς φρόνηση δίχως αρετή. Από τη στιγμή που θα υπάρξει η φρόνηση, θα υπάρξουν και όλες οι άλλες αρετές. Η φρόνηση είναι πρακτική σοφία, παράγει σοφία, προϋπάρχει αυτής αλλά δεν είναι ανώτερη, όπως ακριβώς η ιατρική δεν είναι ανώτερη από την υγεία. Η φρόνηση, όπως ακριβώς και η ιατρική υποδεικνύει τους τρόπους, που μας καθιστούν ικανούς να διατηρήσουμε την υγεία μας. Με την ίδια λογική η φρόνηση υποδεικνύει στη σοφία τους τρόπους, με τους οποίους ο αγαθός άνθρωπος θα κατακτήσει τον ευδαίμονα βίο. Πρόκειται για την αρετή του τελειότερου και θεϊκότερου μέρους του ανθρώπου, του θεωρητικού νου[115]. Έτσι, επιβεβαιώνεται και ο ορισμός της ευδαιμονίας. Είναι όπως έχουμε αναφέρει, ψυχής ενέργεια σύμφωνη με την τέλεια αρετή , που είναι η σοφία. Η σοφία στην πρακτική της εφαρμογή συγκροτεί την ευδαιμονία [116]. Ωστόσο, για να είναι κάποιος ευδαίμων είναι ανάγκη να διαθέτει αρετές , οι οποίες , όμως ,δεν είναι επαρκείς από μόνες τους. Ο ηθικά ενάρετος δε μπορεί να αποβλέπει σε ένα υψηλό βαθμό ακριβείας, όπως εκείνο που επιδιώκουν οι επιστημονικές θεωρίες και

[114] Ηθικά Νικομάχεια, 1144a 1-14
[115] Ηθικά Νικομάχεια, 1145a 8-11
[116] Ross ,όπ.π., σ330

οι αυστηρές αρχές, που θα καλύπτουν την κάθε μεμονωμένη περίπτωση και οι οποίες χαρακτηρίζουν μόνο τον Σοφό.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η προτίμηση του Αριστοτέλη στρέφεται προς τη διανοητική ενεργητικότητα και αρετή. Η τέλεια ευδαιμονία επιτυγχάνεται διά του «θεωρητικού βίου». Αυτός βοηθάει τον άνθρωπο να καλλιεργήσει το θείο στοιχείο, το οποίο υπάρχει μέσα του και να εξομοιωθεί κατά το δυνατόν με το θεό. Με τον τρόπο αυτό ο Αριστοτέλης συμμερίζεται την παρεκέλευση, που απευθύνει ο Πλάτωνας στον Θεαίτητο, παροτρύνοντας τους ανθρώπους να προχωρήσουν σε μία «ομοίωση» προς το θεό. Τοποθετώντας στην κορυφή της αξιολογικής του πυραμίδας τη θεωρία και το θεωρητικό βίο, ο φιλόσοφος δεν παραγνωρίζει την αξία των κατώτερης τάξεως αγαθών. Τα αγαθά των κατώτερων βαθμίδων αποκτούν σημαντικότατη αξία ως μέσα, «ως χορηγία», προκειμένου να επιτύχουμε, χρησιμοποιώντας αυτά ως προϋποθέσεις, τον θεωρητικό βίο. Τα Ἠθικὰ Νικομάχεια δεν προβάλλουν ένα ουτοπιστικό ηθικό ιδεώδες. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης έζησε κατά τις υπαγορεύσεις και τις επιταγές του ιδεώδους του. Χωρίς να υποπέσει σε ασκητική περιφρόνηση των αγαθών αφιέρωσε την κύρια του ενασχόληση στο θεωρητικό βίο. Οι ηθικές του επιδιώξεις ήταν να ζήσει μία ζωή ολοκληρωμένη, να αναδειχθεί «ἀνὴρ ἀγαθὸς ἅμα καὶ εὐδαίμων».

Βιβλιογραφία

Δημήτριος Κούτρας (Αθήνα: Τυπωθήτω, 1998) σ. 102.

Δημήτριος Κούτρας, Η Πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους. τόμ. Α. Ηθική (Αθήνα: 2002) σ. 114.

Δημήτριος Κούτρας, Αναδρομές στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, Αθήνα (1998).

Αριστοτέλης: Ηθικά Ευδήμεια . Αθήνα : Κάκτος 1993 .
: Ηθικά Μεγάλα. Αθήνα : Κάκτος 1993
: Ηθικά Νικομάχεια ,3 τόμοι .Αθήνα : Κάκτος 1993
: Μετά τα φυσικά ,3 τόμοι .Αθήνα : Κάκτος 1993

Κόντος Π.: Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη .Πάτρα : Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο 2000

Ross, D.: Αριστοτέλης (μτφ. Μ.Μητσού) . Αθήνα : ΜΙΕΤ 1993
Σκαλτσάς,Θ.: Ο χρυσούς αιών της αρετής:Αριστοτελική Ηθική.Αθήνα:Αλεξάνδρεια 1993

Πλάτων, Απολογία Σωκράτους, Κρίτων, εισ. -μτφρ.- σχ. Α. Σαμαράς, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2003.

Υπόμνημα 8 (2009): Αφιέρωμα στα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη

Düring I., Ο Αριστοτέλης, παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του, μτφ. Α. Γεωργίου – Κατσιβέλα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τ.2, Αθήνα 1994.

Ross W. D., Αριστοτέλης, μτφ. Μ. Μήτσου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993.

Φράγκου Χ., Ψυχοπαιδαγωγική, Αθήνα, 1984.
Ξεκάλου Γ. και Παπαγεωργίου, Η Παιδαγωγική δια μέσου των αιώνων, τ. 2, Ηράκλειο, 1970.

Κωνσταντίνος Ι. Δάλκος , Χρήστος Ι. Δάλκος , Γεώργιος Π. Μανουσόπουλος, Νικόλαος Ι. Μπονόβας & Σπυρίδων Α. Παργινός Ρητορικά κείμενα Β ενιαίο λυκείου θεωρητικής κατεύθυνσης Συγγραφείς

Σκαλτσάς, Θ. "Η φύση του φρόνιμου". Στο Αριστοτέλης: Πενήντα τρεις ομόκεντρες μελέτες, Εκδοτική επιμέλεια Δ. Ανδριόπουλος, Γ. Αραμπατζής, σσ. 224-251. Θεσσαλονίκη: Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 2003.